

ГЕОРГИ ДИМОВ

ИВАН Д. ШИШМАНОВ И БЪЛГАРСКИТЕ ПИСАТЕЛИ

В първите десетилетия след Освобождението общественото-историческите нужди на българския народ налагали научните и културни дейци да работят на широк фронт, да подемат и осъществяват множество инициативи, да проявяват гражданска отзивчивост и прозорливост, за да се заложат здрави основи на изграждащата се национална наука и култура. Ако една част от следосвобожденската интелигенция се увлича от политическата демагогия и кариеризъм на управляващата буржоазия и действията ѝ заслужено предизвикват критиката и възмущението на най-добрите писатели-реалисти, то друга значителна част отдава дарованията и знанията си за процъфтяването на просветата, науката, литературата. Великите общественно-патриотични, идейни и нравствено-етични традиции на възрожденската епоха продължават да бъдат за тях извор на вдъхновение да се служи всеотдайно за всестранный напредък на новоосвободения ни народ. Между тези именно възторжени строители на националната ни култура, високо се извисява личността на проф. Ив. Д. Шишманов. Многообразното му и плодотворно дело като учен и културен деец, като гражданин-хуманист и патриот-книжовник е ценен влог за духовно-интелектуалното развитие на народа ни от края на миналия и първите десетилетия на сегашния век.

Тук не влиза в задачата ни да разглеждаме приноса на Ив. Шишманов в многобройните области, в които работи. Ще посочим само ролята на видния учен-хуманист за развитието на литературата ни чрез всестранный подкрепа, която дава на писатели и поети, чрез рядката отзивчивост към техните нужди и стремежи. Шишманов е един от машината в онова време, който с такава голяма любов и загриженост следи развитието на националната ни художествена и научна мисъл, търси всевъзможни средства и форми, за да бъдат създадени необходими условия за проява на творческите дарования, за поява на литература с голямо идейно-познавателно и патриотично-възпитателно значение. Школуван литературен историк и критик, изучил развитието на толкова много национални литератури, той вярно съглежда къде се крият необходимите предпоставки, за да израснат и се изявят дарованията, какво е необходимо да се направи, та да бъдат те правилно отгледани, да не бъдат похабени. Историята на световната литература го е научила, че художествената мисъл се развива на основата на една по-висока култура на целия народ, че нейни носители могат да бъдат само хора, които живеят с по-високи социално-етични и културно-естетически идеали, но които могат да намерят и обективни условия за творческа изява. Затова именно той работи с такава всеотдайност за разширяване и демократизиране на просветата, за повдигане на общото културно равнище на народа. „Искате ли да се развие една по-богата българска литература — дайте преди всичко образование и чрез образованието дайте възможност да се проявят потайните таланти, които съществуват във всички класи, но заглъхват, защото не могат да намерят нужните условия за развитие“. С пословична упоритост десетилетия наред Шишманов работи за организирането на най-различни културно-просветни институти и учреждения и заслужено заема „едно от първите места сред строителите на нова културна България“. И когато нашият учен изследва

проблемите на българското културно минало, и когато с такава ревност разкрива богатствата на народното творчество, на възрожденската книжнина, той прави това и с оглед да посочи онази неизчерпаема национална съкровищница, откъдето писатели и поети трябва да черпят пример и знания за честно служене на народа, за създаване на непреходни естетически ценности. Шишманов дълбоко съзнава неизмеримата действена сила на литературата върху сърцата и умовете на хората, ролята ѝ за разрешаване на настъпни обществени и културни задачи, затова полага всеотдайни усилия за нейното възможване и процъфтяване. За да могат обаче новите поколения писатели да се окажат на висотата на националните задачи, необходимо е — говори нашият учен — те да обладават много знания и богат опит, да познават проникновено миналото и настоящето на народа, неговият бит и култура, да се сродят с предишните духовни завоевания, с тревогите и терзанията на момента, като сеизмограф да долавят бъдещите промени в живота. Оттук и непрестанните усилия на Шишманов да накара хората на перото да се вглеждат във всичко онова, което засяга минала и сегашна съдба на народа. Той напълно споделя мисълта на Белински, че е необходимо да се изучава миналото, за да се разберат задачите на настоящето и предугадят тенденциите на бъдещето.

Мисълта за правилното развитие на националната ни литература никога не напуска българския учен. Дори и когато изследва литературните паметници на далечни времена, той умее да актуализира историческия материал, когато говори за литературата на други народи — да направи интересни аналогии с нашата съвременност, да изкаже мисли и съждения, които засягат пряко или косвено творчеството на писателите — негови съвременници.

Сред редицата предпоставки, които Шишманов смята за безусловно необходими, за да могат българските писатели да разгърнат творческите си сили и издигнат на високо равнище националната литература, от особено значение са и обективните социално-битови и културни условия, при които те работят. В онези години, когато буржоазната власт е нехаела към нуждите на хората на перото, нашият учен отдели твърде много сили, за да привлече вниманието на обществеността върху тяхната житейска и творческа съдба. Застъпвайки се за обществена и държавна подкрепа на писатели и поети, той бърза да предупреди, че това не трябва да става за сметка на ограничаване на тяхната творческа свобода, на налагане рамки на мисълта им. Нееднократно литературният историк припомва как през различни времена някои властници щедро са ухажвали писатели и поети с цел да използват дарованията им за създаване на произведения в подкрепа на класовите им интереси, гледали са на литературата като на „инструментум регни“. Подпомагането на писателите — говори Шишманов пред студентите — може да бъде плодотворно само тогава, когато им се дава възможност да творят свободно и по съвест, а не както им диктува техния господар — бил той цар, княз, финансов барон или редактор на някой вестник, или редактор на някое издателство, който понякога може да бъде по-голям експлоататор от най-жестокия фабрикант. Защото не си правете илюзии, че като служите на тъй нареченото общество, модерният писател е в **н а т** и безусловно с в о б о д е н. Особено от когато пресата в много страни се превърнала в едно капиталистическо предприятие, от когато тя се зарази от американизма, от когато се създаде един нов тип гешефтарска журналистика, нейните начинки се забелязват и у нас, поставена в най-тясна зависимост от големите банкови и кредитни учреждения или от фондовете на политическите партии, оттогава тежи едно ново робство върху писателя. И аз не виждам твърде голяма разлика действително между наемника-работник, който продава труда си на бездушния експлоататор и младия писател, който за няколко мизерни лева месечно е принуден да продава перото си като сътрудник или репортер на някой много или малко жълт лист. Разликата е повече във формата, а не в същността на робството“. (Лекции върху историята на английската литература през 18 век, стр. 77). Затова Шишманов мечтае за онова време, „когато поети,

писатели, художници ще могат и у нас да живеят от своето произведение и когато единичният меснат ще бъде нейно величество Публиката“. Икономическата заисимост на писателите се отразява пагубно върху творчеството им. При тогавашните условия една от възможностите да се помага безкористно на хората на перото, според нашия учен, е да се разшири мрежата на читалищата, всяко от които да получава и произведенията на българските писатели: „Тогави и у нас ще се създаде най-сетне едно по-независимо писателство, което няма да има нужда да подлага ръка на разни официални и неофициални „меченати“ или да приема синекури или затъпителни и оскърбителни служби, за да не мре от глад“. — пише той в една статия за ролята на читалищата.

Твърде много са формите, които Шишманов използва, за да тласне развитието на художествената мисъл.

Тук ще се спрем само на една страна от тази плодотворна дейност — на непосредната дружба и личните връзки на Шишманов с по-значителните български писатели — негови съвременници. Трябва още веднага да признаем, че няма друг български учен, обществен или културен деец, който да се е чувствувал така близо до хората на интелектуалния труд, който да е следял така непосредно всяка духовна проява, искрено да се е радвал на всеки успех. Учен, за когото интелектуално-духовното израстване на народа е съставлявало критерий и оправдание на цялата му дейност, Шишманов ще се стреми да използва всички средства, за да съдействува на този процес — толкова сложен и противоречив в първите десетилетия след Освобождението. Той съзнава ролята на отделните дейци за ускоряването или забавянето на този процес и затова ще иска те да имат стодни условия, за да могат да разгърнат творческите си възможности. Видял колко сурова е била тогавашната обществена действителност към хората на духовната енергия, колко хладнокръвни са оставали силните на деня към тревогите на творческата интелигенция, той ще прояви рядко съчувствие към всички онези, които живеели с благородния порив да обогатят духовната ни съкровищница. Ние сме свидетели на една безпримерна отзивчивост към болките, нуждите, терзанията на хората на литературата, заслужено спечелил си име на безкористен „меченат“ на българската литература, верен приятел на българските писатели. Неговият дом е винаги отворен за хората на перото, при всичката си заетост времето му никога не е с къго, когато ще трябва да се изслушат, да се посъветват и насърчат. Свидетелство за тази отзивчивост е оставената ни в наследство богата кореспонденция между големия учен и писателите от няколко поколения. Запазените стопици писма са незаменни свидетелства за общата атмосфера на онова време, за положението, грижите и тревогите на творческата ни интелигенция, за нейния бит и съкровени възжелания, както и за хуманизма и демократизма на големия учен. Едно подробно проучване на тази богата преписка ще ни разкрие много страни от живота в онази епоха. Тя ще ни позволи да видим и с какъв авторитет се е ползувал Шишманов сред хората на художествената и теоретична мисъл, как са съпели те за неговото мнение, с какво доверие те са се обръщали към него — уверени, че ще бъдат разбрани. Колко всестранини са интересите на литературния историк към хората на литературата! С тях той ще води приятелски разговори за житейски негодни и творчески планове, ще настоява за литературни анкети, за да вникне в потайните страни на произведенията им, ще ги насърчава към упоритост и труд, ще съдействува да бъдат напечатани творбите им, да разширят интелектуалния си кръгзор, естетическата си култура. Натура дълбоко емоционална, способна на възторжени пориви и всеотдайност, когато е убедена в благородството на делото, Шишманов се разкрива цял в тази преписка. Тук са най-съкровениите му схващания за обществени и културни идеали, за етични и естетически ценности. И с тази страна на плодотворната си дейност Шишманов е възпитавал своите съвременници, насочвал е литературата по пътя на реализма и хуманизма, вдъхвал е у хората на изкуството любов към народа, към истината и прогреса.

Тук нямаме възможност обстойно да проследяваме и характеризираме отношението и връзките на Шишманов с всички писатели, нито да разглеждаме подробно онези въпроси, които намираме в тяхната преписка. Ще се спрем само на някои по-характерни страни в това отношение.

Безспорно, на вниманието на първо място ни се налага дълголетната дружба и сътрудничество между Шишманов и Ив. Вазов. Едва ли може да се намери по-богат и благодатен материал за всякакъв род историко-литературни, теоретико-естетически, биографско-психологически проучвания от този оставен ни в резултат на една рядка сърдечна и творческа дружба. На Шишманов се пада заслугата, след като още през 90-те години посочи убедително големите идейно-художествени качества на най-добрите Вазови произведения, по-късно, проявявайки голям такт и умение, да навлезе в „светая светих“ на народния поет, да разкрие обществено-историческите, индивидуално-психологическите корени на творчеството му.

В един момент, когато д-р Кръстев и съмишлениците му от кръга „Мисъл“, с всички възможни средства се стараеха да омаловажат и дискредитират Вазовото творчество, уверявайки, че то е твърде старомодно, лишено от „модерните“ идеи на века, Шишманов защитава със страст поета, пише възторжени статии за произведенията му с възрожденско-национална тематика.

Страстен почитател на Вазовите патриотични стихове, още по време на Освобождението, Шишманов е привлечен с особена сила и от личността на поета, когато за пръв път го вижда, в дома на Михалаки Георгиев, през 1885 г. „И скоро поетът ми се откри с всичката оригинална прелест на дълбоката си българска душа“ (Ив. Д. Шишманов, Ив. Вазов, спомени и документи, 1930, стр. 357). От сега нататък обаянието на поета над обожателя на българската национална муза непрестанно ще расте. Няколко години по-късно, вече като редактор на „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, научил, че завърналият се от изгнание поет носи ръкопис на голям роман, настойчиво ще моли автора да се съгласи да бъде печатан на страниците на „Сборника“. Сега именно начеват личните и писмени връзки между учения и писателя, които непрестанно ще се разширяват и углъбяват. Първите разменени писма между двамата засягат въпроси около печатането на „Под игото“. Сам Вазов по-късно признава, че поради засилилите се антируски настроения сред тогавашните управляващи кръгове, той се колебаел дали да продължава романа, но настояванията на Шишманов премахнали съмненията.

С широката си срудираност и сигурен реалистичен усет постепенно младият учен спечелва доверието на иначе затворения и твърде дискретен поет. Срещите и разговорите зачестяват, еднакво желани и полезни и за двамата. В дневника си от 1900 г. като говори за дружбата си с Вазов, Шишманов признава: „Прекрасно се разбирахме. Нашите естетически възгледи напълно се покриват, нашите мнения за литературните ни сили и произведения се съгласяват. „Денница“ (впрочем името не се знаеше още) щяхме да издаваме най-напред наедно. . . Между това аз се залових за „Сборника“ и следователно не можех да мисля да се ангажирам и в другото списание“.

Още в началото на 90-те години Вазов започва да се обръща за мнение и съвет към срудирания литератор по въпроси, свързани с творчеството му. „Пращам ти драмата (Дядо Драган). Ще очаквам с нетърпение да узная твоето впечатление и да се ползувам от бележките ти. . . Понеже снощи стана дума за названието, ще ти кажа, че най-напред бях турил „Спасител“, но ми се видя много тенденциозно, даже партизанско, затова го магнах. Не е зле да прочетеш и заличените места в драмата“ — пише Вазов на своя приятел (13 ноември 1892). И като постскриптим: „Пращам ти тук и забележката, която мисля да туря при „Хъшове“. Ако обичаш притурти онова, което мислиш, че липсва, за да направи мисълта ми по-ясна, аз с удоволствие ще го прочета и приема“. Постепенно

поетът привиква да не праща нищо за печат, преди да чуе мнението на отзивчивия си, приятел и обективен ценител. Затруднен да намери подходящо название на комедията си за вестникарите, той моли Шишманов да му помогне в избора на едно от няколкото заглавия, „или пък ако Вам хрумне някое по-пригодно название“ (26 юни 1900); очаква с нетърпение да бъде спокоен и чуе мнението за изпратените разкази. „В случай на невъзможност, повернете ми ги с бележките си“ (25 май, 1902). В друго писмо го моли за съвет по цяла редица въпроси във връзка с новата му книга разкази (12 юни 1902).

Шишманов с готовност се отзовава на Вазовите молби, внимателно и с уважение прави критическите си бележки, съвместно търсят най-подходяща форма, за да се изяви по-пълно определена идея, да се осъществи най-добре авторовият замисъл. Трябва да се съжалява, че Вазов не е запазил Шишмановите писма-отговори, за да се види в каква насока са били бележките на критика. За техния характер можем да съдим от онова, което намираме в запазените писма от по-късна дата.

При откровенията разговори и сърдечни писма учен и писател засягат много въпроси от литературния живот, взаимно изясняват идейно-естетическите си позиции. Еднакво загрижени за правилното развитие на националната ни литература, те идват до идеята да основат „една книжовна дружинка, която да се събира без устава и параграфи. веднъж в неделата, в някоя гостилница и там да си приказваме за книжнина и изкуство“. Плянът им обаче не се осъществява, защото от явилите се двайсетина души твърде малко се интересували от същественият въпрос на литературата.

Сърдечност и интимност вече свързва двамата радатели за реалистична литература, за по-висока национална култура. Те еднакво страдат от пошлото и корупцията в общественния живот. Когато през 1903 г. Шишманов — вече министър — получава писмо, в което Вазов изразявал неудобството си да иска застъпничеството на своя приятел, защото по това време в „Мир“ — орган на консервативната партия, към която се числил официално поетът — подел кампания против Шишмановата просветна политика нашият учен изразява недоумението си от подобно стеснение, подчертава, че двамата ги свързват „неразрушими симпатии, че министерският пост, чиито „сладости“ някога изпитал и поетът, съвсем не трябва да отслабва сърдечността на тяхната дружба. „Остави на мира министъра и не забравяй твоя верен почитател и приятел“. А що се касае до безскрупулните нападки от страна на консерваторите, Шишманов уверява писателя, че разбира състоянието му и искрено му съчувствува. „Изглежда, че вие сте безсилини да обуздате ниските интриганти в собствената си среда. Може би вие сте повече за оплакване от мене, защото аз имам винаги свободата да се защитя, а вие сте принудени от „висши“ патийни съображения да си турите „намордници“. Бедни, бедни хора! Беден идеалист, мечтател, кристално-чиста натура, Вазов, до къде те е закарала политиката, калната, грозната, котерийната политика! Аз плача за тебе, защото ти знаеш, колко те обичам, колко треперя за твоята репутация и твоего хубаво име. . .“ Обещава да навести поета, защото „имам нужда от малко разтуха от жителските неволи“ (19 юли, 1903).

Все по-непреодолимо у Вазов се утвърждава навикът да иска да узнае мнението на Шишманов, да чуе бележките на своя пръв неофициален рецензент. Той е особено петимен за предварително разглеждане и строга преценка на творбите му. Твърде настойчиво той търси помощта на своя приятел за драматическите си произведения. Драмите „Борислав“ и „Ивайло“ стават предмет на множество разговори. На 12 юли 1906 г. Вазов съобщава на строгия си съдник, че поправя „Борислав“ и моли да го навести, за да поговорели допълнително. На 1 август отново му пише: „Преработих окончателно „Борислав“ и сега се преписва на чисто. Щом бъде готов, ще те моля да го прочетеш както сме говорили. . .“.

Разбира се, и Вазов на свой ред не остава безразличен към Шишмановата научна и културна дейност. Не един път той изказва мнението си за негови статии, трудове, обществени прояви и т. н. „Четох твоята реч пред конгреса на славянските гости. Це-

лувам те в устата за нея, за пламените чувства и възвишени и верни идеи. Впечатлението ще е било дълбоко. Да си жив, батюшка“ — пише поетът през 1906 г. — Получих един № от в. *Génévois* с превода на твоята хубава статийка за Паисий и Русо. Чини ми се само, че някои части в нея не са тъй хубаво преведени“.

През 1907 г. Шишманов в знак на протест срещу вандализната на правителството напуска министерския пост и заминава за чужбина, дълбоко разочарован от морала на управляващите среди. Но и сега той не престава да се интересува от литературния живот у нас, от творчеството на Вазов. Съкрушен в най-благородните си планове, в дълги писма до приятели и близки българският учен изразява тревогата си за бъдещето на нашата страна, за народа ни — с чиято съдба така лекомислено се разпореждали всякакви властици. Вазов също споделя тревогите му, но го съветва да се отдаде на научните си занимания, да се абстрахира от мерзката българска действителност. „По-добре забрави политиката и извие български и отдай се всецело на твоите ценни научно-литературни занятия. А нашата България тъй ще си иде. Зла орсия висн над нея. Поетът съжалява, че верният му приятел е така далече и не може да се възползува от бележките му за някои новосъздадени творби. „Борислава“ пак преработвам, като се ползувам от твоите правдиви указания, за които ти пак благодаря“. Споделя мнението си за тогавашната поезия, огорчението си, че все още нямало оригинална българска драма и т. н. (7 октомври, 1907).

По това време модернистичните веяния у нас все повече се засилват. Критиките към поета от страна на д-р Кръстев и следовниците му стават все по-яростни и безогледни. Започват критики и от ляво. Поетът изпада в угнетено душевно състояние, подсилено и от физически страдания, затваря се в себе си и дълго време не намира сили да пише на приятеля си в чужбина. Това необичайно мълчание силно тревожи прокудения учен. Научил за състоянието на Вазов, в едно дълго сърдечно писмо Шишманов иска да успокои поета, разяснява, че зачестилите атаки към творчеството му са исторически обясними и не трябва да смущават духа му. „От като те знам като човек и поет, аз съм те дълбоко уважавал и обичал. Вземам съм най-живо участие в твоята съдба и съм намирал истинска наслада в своя култ към тебе. Никога не съм ти изневерявал, не съм се колебал в оценката на твоя талант. . . . Аз и днес, като вчера и преди година и преди десетки години — ценя в тебе най-силният изразител на българската народна душа в художествената литература. Хистеричните викове на самозвани гръмовежци и завиствиви пигмеи никога не са могли да забъркат моето съждение. Но аз не съм съгледдал иначе нищо неестествено или вредно в борбата на „м л а д и т е“ против „с т а р и т е“. Няма какво да се прави, драгий Вазов. Това е един общ закон в литературното развитие и залог за всяка еволюция: младите поколения винаги са в опозиция към непосредствено предшествуващите, ако и да стоят на техните плещи. Така е било (вземи историята на която обичаш литература!) — така ще си остане вечно! Даже Шекспир, Данте, Гете, Шилер не са били винаги всеобщо признати. Имало е епохи, когато тяхната слава е била бурно оспорвана. — Тъй е! И литературните поколения се борят за съществуване. *Struggle for life*. Печално е само, че в тия борби не се спазват рицарски похвати, че в разгара на сраженията не се падат никакви репутации, никакви светини. (Не забравяй и необходимата специално българска окраска на тия борби. Погледни само каква ожесточеност владее в политическите ни разногласия.) Фанатично иконоборство! Докато дойдат още по-млади поколения, които по реакция търсят опора в отдавна низвергнати идоли! Е добре, аз ти предричам: няма да се мине много време и около твоето име ще се групира „най-младата литературна България“, която ще иска под своето знаме (може би и против твоята воля) да нанесе поражение на сега тържествуващите твои врагове. . . . Това нека ти бъде устеха“ (2 януари, 1909). Каква прозорливост наистина за жизнеността на реалистичната естетика, колко правдиви схващания за насоката на бъдещото литературно развитие! Макар Шишманов тук да не изтъква идейно-политическата основа на борбата между

различните школи и течения, нещо, което така изрично подчертава в лекциите си върху западноевропейската литература, той вярно сочи обективно-историческата обусловеност на борбите между различните поколения. Враг на всякакви теории за самоцелност на изкуството, на изкуство откъснато от живота, нашият учен напълно споделя Вазовата мисъл, че д-р Кръстев „отклони Пенча и други по-млади дарования поети в лъжлива насока на някакво изкуство за изкуството и ги отчужди от истинското творчество, и от живота, и от народа“.

Шишманов приканва угнетения поет да настрои лирата си, за да затрепти отново все така звънлива към житейските проблеми, да споделя тревогите си със своя верен приятел. „Аз бих разменял тъй охотно мисли с тебе върху въпросите, които взаимно ни интересуват. Ти би намерил в една душа, способна да те разбере и подкрепи в минути безсърчение и съмнение. Впрочем, трябва ли да те уверявам, в това?... Защо доброволно и упорито се изолираваш, защо се оттегляш във вътрешността си като някакъв еж? Не забравяй, че стареш и че с годините все повече имаш нужда от души, които трептят с тебе в унисон“. Ив. Вазов е така потиснат, че все още не намира сили да отговори на толкова съчувственото писмо. Само с няколко реда уведомява приятеля си, че ще му пише „щом се усети по-добре“. И сякаш, за да подсказже за душевното си състояние, за угнетяващата обществена среда, поетът прибавя и едно четиристишие:

Когато ида в Балкана
В ония тъмни дъбрави
Сърце ми бързо ще сети
Свобода, лекост и здраве.

Така, ако покрусеният и възмутен от политическата действителност учен-хуманист избягва в далечна чужбина, то не по-малко огорченият поет-патриот ще търси утеха сред родната природа.

Когато Шишманов се завръща в София срещите и разговорите биват подновени — все така сърдечни и задълбочени, посветени най-вече върху творчеството на поета. Вазов продължава да се консултира със своя приятел за едни или други стихове, писани по време на Балканската и Междусъюзническата война. Редица от тях, посветени на освобождението на Тракия, биват обнародвани по настояването на Шишманов в „Свободно мнение“, където нашият учен по това време пише няколко смели обществено-политически и културни статии, отличаващи се със своя демократизъм и прогресивен патос. Известни са признанията на Шишманов за ролята му в поетическото „възкресяване“ на поета, намерило израз в стихосбирката „Под гърма на победите“ — написана „в няколко дена след един разговор с мене, в който между другото му казах учудването на неговите приятели, че „великите събития“ не са могли да го възпламенят. Мнозина се боят, че Вазов се е изчерпал“ (Ив. Д. Шишманов, Ив. Вазов, спомени и документи. . . стр. 348).

Междувременно Шишманов решава да започне творческа анкета с народния поет, за да навлезе в най-интимните и неуловими страни на творческия процес. Дългогодишните му историко-литературни занимания са го научили да цени личните признания на твореца, за да може да се разкрият обективните корени и субективни предпоставки на едни или други произведения. „Колко енергия губи критиката често с въздушни хипотези за генезиса на известно поетическо произведение, за настроението и времето, при което е било концепирано и написано, за лицето на което е било посветено, за оценката му у самия създател. . .“. Узнал колко е нехаен поетът към ръкописите си, към всякакав род документи, които разкриват творческата история на произведенията му, към писмата, които получавал или изпращал, литературният историк ще се заеме да убеди поета за неизмеримата стойност на такъв род материали за литературната наука. Със завидна упоритост, търпеливо, с такт и умение Шишманов се стреми да изтръгне повече признания от писателя, повече лични свидетелства и документи,

„за да ги запазя и използвам по-късно за един голям труд върху живота и творчеството на поета. . .“ Макар че пороникновеният учен не може да завърши този така широко замислен и всестранно документиран труд — той представлява солидно дело, изходно начало за всякакъв род по-нататъшни изследвания. Оставеният ни в наследство обемист том със спомени и документи, с лични признания, съждения и преценки, е еднакво извънредно интересен и показателен както за идейно-естетическите схващания и литературни позиции на Вазов, така и на Шишманов.

Двамата приятели все повече чувствуват нужда един от друг и взаимно страдат, когато не могат да водят своите откровени разговори, да се срещат всяка сряда, за да споделят чувства и настроения, мнения и преценки за едно или друго произведение. Шишманов вече е влязъл изцяло в творческата лаборатория на поета и нищо не убягва от острия му критически поглед. Когато по време на Първата световна война Вазов попада в шовинистични увлечения, Шишманов изразява недоволството си от патриотарските му стихове, припомня му, че той има „репутацията на хуманен поет“ и не е оправдано да пише стихове, пълни със жлъч и омраза към съседните народи. И Вазов е принуден да заяви: „—Виждам аз, че по-обичаш хуманните, в които няма нищо канибалско“. На което Шишманов отговаря: „Не крия. Добре е да оставиш на други зоологическия патриотизъм. Това не е присъщо на твой характер“. Ученият-хуманист изтъква, че шовинистичната военна лирика звучи като анахронизъм сред цялото демократично творчество на поета; насочва го към тематика, която да изразява социалните стремежи на народа, борбите му за свобода и прогрес, да възпява хуманизма и демократизма. По-късно, когато ще отрезвее от първия ентусиазъм на войната, поетът ще признае пред своя приятел: „Можеш да бъдеш уверен, че и аз ценя като художествени произведения повече своите стихотворения с общочовешки мотиви“. Оплаква се обаче, че критиката останала безучастна към творбите му с хуманен хаарактер. Шишманов бърза да го успокои, че Георги Бакалов е включил много от стиховете му „с общочовешки теми“ в сборника „Лъчи от българската поезия“ (Иван Вазов, спомени и документи, . . . стр. 104).

През лятото на 1917 г. поетът, след известна душевна депресия, се оттегля сред природата на Костенец и написва едни от най-интимните си песни. Шишманов приветствува от сърце това творческо подмладяване. „Ти си като Антея. Трябва да почувствуващ под нозете си обожаемата, царствената, разкошната природа, за да усетиш пресни сили и прежна младост“. Съветва го да остане по-дълго време сред тази упоиваща природа, за да обогати с нови лирични перли литературата ни (18 юли, 1917). По-късно, в едно друго писмо Шишманов ще му припомни: „А ти не бягай от народа, който те обожава. Тоя беден народ заслужава да се потревожи за него“ (18 юни, 1921).

И двамата продължават чрез писма духовното си общуване. „Скучая от твоето отсъствие. Средите ми са сега глупави и празни, както и живота тук“ — признава поетът през 1920 г. на Шишманов, който по това време е в Швейцария. Не по-малко искрено и Шишманов, споделяйки очарованието си от алпийската природа, ще възкликне: „О, да беше и ти при мене. Защото ти знаеш, какво място заемаш в моя живот — ти единичият!“ (8 август, 1920).

Неизмерима е тъгата на Шишманов, че след като е бил инициатор за чествуване 70-годишнината на Вазов и е положил толкова усилия да убеди поета в националната целесъобразност от подобен юбилей, се оказва така далеч, когато ще се празнува „Великден на българската литература“. В редица писма от това време нашият учен изразява и мъката, и радостта си, и възторга, и гордостта си за мастития юбиляр, изказва най-възторжените си чувства към човека — олицетворяващ художествената мощ на българския национален гений. Няколкократно припомня, че в тези дни се чествува не само Вазов, но се утвърждава и националното самосъзнание. При всичкото си напрежение около юбилея и Вазовата мисъл е отправена към далечния приятел, описва му психологическото си състояние пред спонтанната народна признателност. „Но аз ще по-

неса до край кръста си — кръста на славата. . . аз съм пиан сега, защото цяла мислеща България ме окръжава, помазва с любов! О, тоя добър, тоя хубав народ! Как се чувствам горд, че съм негов син. Как той усилия моят оптимизъм и укрепва вярата ми в него“ (19 октомври 1920). В поздравителното си писмо до юбиляра, написано с топлина и национална гордост, Шишманов изразява проникновените си разбирания за дълбокия смисъл и значение на Вазовото творчество, за общественния резонанс на неговия юбилей. „Наистина аз съм далеч, далеч от тебе, но аз виждам тъй ясно, как България, цяла сияюща от радост, възлага лавровия венец върху челото на най-великия си син. И мене се чини, че се връщам 6 века назад, когато Италия, на връх Великден 1341 г., увенча на Капитолий своя най-гениален поет — Петарка.

Защото и Италия, също като България днес, бе тогава нещастна, политически разпокъсана, но идеята за единство (l'Unità) бе вече жива. Ако и разделена и отчасти под чуждо иго, тя намери своето национално единство в общото признание на Петарковия гений.

Не е ли същото днес и у нас?

О щастливце, любимце на съдбата, забрави в днешния ден, като самия народ, големия траур и разтвори широко душата си за хилядите, и хилядите, които търсят да намерят в горещия култ към обожавания поет своята разколебана вяра в гения на българския народ, вярата в конечното тържество на истината и светлината, вяра, която всаждат със жара на апостола и пророка „на три поколения в душата“ (24 октомври 1920).

Шишманов настоява да се запази цялата документация около това национално тържество, самият поет лично да му опише всичко подробно, за да го използва в научните си занимания. Особен интерес за литературната наука представляват писмата, разменени в онези дни между двамата. Те ни навеждат на твърде много размисли за идейно-естетическия и душевно-психологически свят на двамата радатели за реалистична, народностно-патриотична литература. Какъв незаменим документ за психологически и други проучвания представлява дългото писмо-изповед на Шишманов от 23, 24, 25 октомври! Колко много говори то за личността на големия учен, за цялото му световусещане!

И увенчаният народен поет и ученият-литератор с еднакъв възторг изразяват задоволството си, радостта си от тържеството на българската култура. Техните мнения и оценки по всички въпроси почти се покриват. И двамата посрещат с еднакво разбиране критиките, идващи от хората около сп. „Златорог“, което воюва срещу реалистичната литература. Нали именно на страниците на това списание Б. Пенев писа: „Поезията на Вазов се отличава с безкрайна бедност в идейно отношение. Неговата мисъл не се издига по-високо от най-обикновените, най-шаблоните и повърхностни форми на един национално-политически, патриотически или пък обществен идеал. Идейното съдържание на песните му никога не ни изненадва с оригиналност и дълбочина, не свидетелства за будно религиозно съзнание или пък за една по-ценна отвлечена мисъл“ (Златорог, 1921, кн. 4—5, стр. 226).

След като преглежда всичко писано около юбилея, Шишманов идва до извода, че Вазов далеч още не е оценен по достойнство, и че тепърва предстои да бъде всестранно и задълбочено изследвано неговото творчество. Но той е доволен, че юбилеят се е превърнал в тържество на българската национална литература и култура, че основният патос на всичко сякаш звучал: „народ, който е родил един Вазов, има право да се гордее и да вярва в своята звезда, въпреки всички национални и всемирни катастрофи“. По примера на специално създадените общества-институти за изучаване творчеството на големите световни писатели, Шишманов настоява и в България да се организира такъв център, где то всестранно да се изследва творчеството на „най-големия български творец на художественото слово“. А когато по предложение на поета му се отпуща известна парична сума от „Фонд Вазов“, за да се лекува в чужбина, той категорично се отказва от подобна помощ и предлага тя да бъде раздадена като премии за редица набелязани от

него изследвания върху Вазовото творчество, за да може да се разкрие историческата значимост на това епохално национално дело. „Но ти, любезни Вазов изигра в еволюцията на българската литература една изключителна роля. Ти сам за себе си представяш една епоха, която никога няма да се върне вече, както няма да се повторят и социалните условия и историческите моменти, които те създадоха“ — говори нашият учен на поета, за да го убеди да даде съгласието си за превръщането на къщата му в музей.

След като отшумяват юбилейните тържества, Шишманов настоятелно съветва народния поет да си почине, да си възвърне душевното спокойствие, отново да хване перото, та да обогати с нови творби родната ни литература. „Аз не гледам на последния ти юбилей като на един вид триумфално погребение. Тъй вероятно мислят хората около редакцията на „Носорог“ (така той нарича сп. „Златорог“—Г. Д.). Аз очаквам напротив от тебе още много. Ти знаеш моята теория за периодичността в творчеството на гения и великия талант. Гете (най-добрия пример в случая) много ясно забелязва на едно място, че обикновените хора са само веднъж млади, а гениалните натури преживяват няколко пубертета. Тъй е и с тебе. Помниш, че това ти го казах, когато пишеше „Лиляка ми замириса“. Но за твоя пубертет се искат по-широки кръгозори от тия, които ти дава България, особено в последните години. Ти, който се възхищаваш толкова от В. Юго, трябва да нагласиш като него лирата си и за други акорди, по-общочовешки — за всемирна любов, за братство и хуманност“. Имайки предвид и нападите от страна на социалистическия печат, който обвинявал Вазов, че е останал чужд на социалните проблеми, все в същото писмо Шишманов иска от поета да докаже на тези свои отрицатели „че и ти умееш да страдаш с унижените и оскъбените, че твоето сърце е чувствително за тяхната мизерия и техните болки, че певецът на „Не се гаси туй що не гасне“ не е бил никога поет само на една класа (буржоазията) и че който умее с такъв свещен патос да възпява труда изобщо, не може да не благоговее и пред труда на индустриалния работник. . . Ето какво очаквам аз от едно твое по-дълго пребиваване в Европа. . . Досега ти си бил предимно н а ц и о н а л н поет. Аз се надявам да те види още и певец на общоевропейските идеали и копнежи“ (12 декември, 1920). Не говорят ли красноречиво тези думи за насоката и характера на съветите и препоръките на Шишманов към своя довереник-поет при обсъждане на едно или друго произведение? Какви по-убедителни доказателства за благотворното влияние на Шишманов върху поета, в усилията му да създаде социално-действена, хуманистична, реалистична литература. Точно в момента, когато някои уверяваха, че Вазов се е „изчерпил“, а други буржоазни критици искаха да се насочи към вътрешно самовглъбяване и т. н., Шишманов настоява той да възвее „труда на индустриалния работник“, т. е. на оная класа, която все по-настоятелно заявява своите права, започва да играе решаваща роля в обществено-икономическия живот. В своя отговор Вазов наистина признава, че се чувства твърде уморен, че за момента няма особени творчески планове. „Аз нищо не работя вече, турих точка. Пора уж! Напразно ме мушиш — много дружески обаче — да тегля пак истърканий хумот. Не, аз съм пуснат на паша вече!“ (26 януари, 1921). Към края на февруари Вазов отново споделя с приятеля си, че след тревогите по юбилея чувствава нервите си твърде обтегнати — „имам безсънни мъчителни, те влияят на душевното ми състояние, та и на здравето ми. Обзела ме една несвойствена мене ленност, не ми се работи, не ми се пише. Заприличал съм на Обломова“. Разбирайки състоянието му, школуваният психолог и сега съветва поета да не се тревожи, а да излезе за няколко месеца извън България и хубаво да си почине. „Не се насили. Остави природата да си действа сама. Прежната еластичност на духа сама ще си дойде пак. Ти се предай за сега на *dolce far niente*. Имаш пълно право на почивка. Само далеч, далеч (поне за 1—2 месеца) от душната българска атмосфера“ (8 III, 1921). За поета-патриот обаче и европейската действителност е не по-малко угнетителна, след всичко опова, което родината му е трябвало да претърпи от европейските правителства като възмездие от изгубената война. „... не ми се ще вече Европа. . . Ох, как я намразих! Тя ни души сега, изсмуква ни кръвта

чрез... репарационни комисари, наводнили София. Мразя вече тоя Запад с всичката му цивилизация и фалш“ (3 април, 1921). На въпроса на поета — кога ще се върне в България, Шишманов отговаря с не по-малко огорчение: „Не знам... Тъй като България малко се нуждае от моите сили, защо да бързам? Кому съм нужен там? Може би малко на тебе. Mais le reste. Университетът ли ще плаче за мене? Моите колеги никога не са били особено нежни за своя стар другар. Ще кажеш, че България има нужда от компетентни хора. Лъжеш се. Сега най-малко...“ (18 април, 1921).

Интересно за психологическото състояние и творческите пориви на поета от онова време е писмото му от 4 април. Той съобщава на приятеля си, че „препрочива“ стихосбирките „Триндафилите“ и „Юлска китка“, като прави поправки и допълнения. „Поетът винаги има право на такива изменения в интерес на красотата на творбата си... И друга причина ме кара да преиздам „Триндафилите“. Всички, които писаха за моята поетическа творба, пишат само за националистическите ми стихотворения; съществува вече легенда, чувството на любовта ми е непознато. А това е лъжа. Аз ли не съм любил? Моите сърдечни струни ли не са трептели и звънтели от това човешко, архичовешко чувство? После, в „Триндафилите“ аз съм дал най-хубавите цветя в цялата моя лирика — дали ще бъде нескромно да кажа: и в цялата наша лирика? Ох, видиш ли, на край време ставам вече грандоман! Но това само ти знай!“

Постепенно творческият дух у Вазов отново укрепва. Той се връща към някои изоставени работи. През лятото започва да преработва прекъснатата никога драма „Краят на Ивайло“, с намерение да я представи за откриването на театралния сезон, но вече под название „Престолът“. Скърби обаче, че първият му помощник е избягал чак в Швейцария и го е оставил сам да се измъчва над драматичното произведение (16 май). Избликът на нови творчески сили заинтригува Шишманов и той уверява поета, че макар и далеч, не е престанал да се интересува и от „поетическата кухня“ на писателя. По-късно Вазов му изпраща ръкописа на драмата, с молба да я прочете и направи „смело и без стеснение“ критическите си бележки. И в последното си писмо, само петнайсетина дни преди смъртта на писателя, 6 септември, 1921, Шишманов изпраща обстоятелствените си бележки за „Престолът“. Откровено и убедително строгият критик разкрива идейно-художествените недостатъци на драмата, подкрепя изводите си с анализ на отделни сцени и образи на герои. „Новата ти драма е един измъчен опит да се обясни краят на Ивайло“. Обаятелния образ обаче на легендарния овчар не бил сполучлив „като целен тип не задоволява“, характеризиран бил с най-противоречиви черти, лишен от една определена обединяваща идея. Последователно Шишманов проследява характеристиката на всички лица в драмата, изтъква явни исторически несъобразности, психологически немотивирани действия, романтични увлечения, използване на черти от познати вече Вазови герои и т. н. Авторът е прекалил и в желанието си да направи драмата си „по-ефектна“. „И тук ти си останал верен на старата си романтична техника: откриване на тайни врати, подслушвания, гръмотевици, ориенталски танци, царе, които се явяват като дрипави селяни и пр. Всичко това обаче, или почти всичко, е познато и от други твои драми“. Сочат се езикови и други граповини, които намалявали художествените качества на произведението. След цялостен разбор на драмата, Шишманов заключава: „... Ивайло иска коренно да се одяла. Няма какво, трябва да се опиташ, да го направиш психологически по-верен. Не може да бъде той и Жан Д'Арк, и Лъже-Димитрий, и Ив. Асен II, и Тристан едновременно. Трябва да се решиш на една основна концепция. Знаем, че това е много мъчно, но ако не можеш — по-добре не бързай да даваш драмата си на театъра... Ти ще намериш, може би, че критиката ми е тоя път малко рязка, но след нечувания ти юбилей аз съм длъжен да бдя още по-строго за твоята репутация. Не бива да я разваляш със слаби произведения“. Несъмнено школуваният литератор върно е съзрял къде се крият слабостите в новия драматичен опит на Вазов, и от своите реалистични позиции сочи нейните идейно-художествени недъзи. Колкото и да било мъчно

и увенчаният поет е трябвало да признае справедливостта на критиката. В последното си писмо от 17 септември, той пише на своя неизменно верен приятел: „Макар да си много строг, както и бях просил, към драмата, аз ти благодаря за положения труд. Повечето от твоите бележки намирам справедливи, но и някои — не. Причината на това е в нашите различни схващания на драмата. Аз обаче и преди твоето писмо бях осъдил „Престола“, както си видял от моята откритка. Самата идея за написването ѝ беше погрешна. Да, не трябва сега да излизам пред света с работа рискована“.

Макар и дълбоко потресен от внезапната смърт на народния поет, Шишманов бърза да предупреди брата Борис Вазов да не се разпилеят ръкописите и другите материали, останали от писателя, обнародва веднага обстоен очерк за делото на Вазов в швейцарския вестник „Bund“, настоява къщата на поета да бъде превърната в музей, да не се дава гласност на драмата „Престолът“, защото имала сериозни слабости. „Аз ще Ви кажа какво може да се направи с тоя му посмъртен труд. Ние сме длъжни да пазим ревниво репутацията на великия покойник“ — говори Шишманов в писмото си от 1 октомври, 1921. Когато през 1927 г. се появява на френски език антологията „Български поети“ с „кущунския предговор“ на Дзивгов, където поезията на Вазов се сравнявала с „разглобена латерна“, Шишманов цял закипява от гняв. В едно лаконично писмо, пак до Б. Вазов, нашият учен с болка пише: „Четох в „Мир“ с какъв жар и свещен гняв браните от разни ерменци и поганци Витоша и се питам, защо мълчите, когато други много по-опасни погнители оскверняват паметта на Вашия брат, която трябва да Ви бъде по-скъпа от всички Витоши и туристически хижи на света“. Дълбоко възмущеният патриот до болка чувствава обидата, нанесена на „гения на българския народ“, писмено предупреждава министъра на просветата Н. Найденов, че ако не бъде спряно разпространението на антологията, той ще поеме „сам публично върху себе си защитата на жестоко обидения дух на Вазов пред българския народ“. Но въпреки протестите и предупрежденията, антологията бива разпространена и Шишманов не закъснява да обнародва в „Мир“ една страстно написаната статия — „Един литературен атентат“, където с жар защитава делото на Вазов, изобличава всички онези, които с прещъпно лекомислие и национален нихилизъм са посегнали върху гордостта и славата на народа ни. „Чете човек и се хваща за косата? Що е това? Характеристика на поезията на тогава, в когото цяла една нация и днес съглежда най-яркото изражение на собствения си гений. . . Четете и питате, не е ли това прямо един юмрук в лицето на цял един народ? И това в един миг, когато все по-често и по-често се издига в средата на най-младите поети мощният звон: назад към Вазов, към неговия здрав реализъм, към неговата страстна обич и привързаност към родното в език и традиции. . .“

Дълголетната интимна и творческа дружба между бележития учен и народния поет е неизмеримо интересна и заслужава да ѝ се посвети цяла книга. Оставените ни в наследство многообразни документи ни дават възможност за всякакъв род изследвания относно живота и делото на двамата големи българи, пък и на литературния ни живот от онази епоха.

★

С особен интерес, с топлота и уважение Шишманов се отнася към онези малциня оцелели книжовници и писатели от епохата на Възраждането, които и в условията на следосвобожденската България не отпускат перото, с неотслабващ патриотичен жар продължават да служат на отечеството. Към тях ревностният изследвач на възрожденската епоха и на народното творчество често се обръща с молба да му дадат сведения за едни или други факти и събития, подканва ги да напишат спомените си за онази епоха, под различни форми търси да изчерпи всичко което може да послужи като гравивен материал за всестраниното проучване на културното ни минало. Не по-малко усилия Шишманов полага да могат тези безкористни просветители-книжовници спокойно да прекратят старините си, мнозина от които живеели в нищета, напълно изоставени от управляващите среди. Виждайки в лицето на Шишманов искрен почитател на делото им,

те с готовност се отзовават на исканията му, трогателно описват жизнения си и творчески път, изнасят ценни сведения за зараждането на младата ни национална култура. Благодарение именно на това общуване между тези първи пионери на литературата ни и възторжения учен-патриот, днес ние притежаваме извънредно ценни свидетелства — много от които вече са били така грижливо и с умение използвани от самия Шишманов в бележитите му студии за българското възраждане.

Колко интересни сведения напр. съдържа писмото на Иоаким Груев от 22 март, 1899 г., изпратено в отговор на Шишманово запитване. Работейки над студията си за проникването на руското книжовно влияние в България, младият учен се обръща към заслужилия просветител-книжовник да му разкаже всичко, каквото знае по предмета. Груев подробно съобщава за пътищата и формите, чрез които руският език и литература проникват у нас, за личните му усилия да се добие с руски книги, как е купил Галаховата християтия — единичното му литературно ръководство по онова време, как се снабдил със съчиненията на Пушкин, Белински, Лермонтов, Плещеев и други. Едва към края на 60-те години пренесените от Русия книги се умножават, влизат в библиотеките на повидните български училища — разказва нашироко и сърдечно старият възрожденец. Особено плодотворни се оказват тези и други подобни сведения, за да може нашият учен да разкрие връзките на българската литература с руската, да посочи кои възрожденски писатели са школували в руската художествена и теоретична мисъл, да направи изводи за насоката на развитието на националната ни литература.

Трогателни със своята искреност и готовност да се служи на народа са писмата на Илия Р. Блъсков до Шишманов. В тях се разкриват и материалните несподи и книжовните занимания на предания възрожденец; научаваме колко безразлична е била буржоазната власт към тези български просветители, колко непреодолима е била волята му, при най-неизгодни условия, да работи за обогатяване на националната книжнина. Шишманов се явява нещо като изповедник, комуто всичко доверява, от когото очаква подкрепа и насърчение в житейската си несрета и книжовни занимания. Тези дълги писма ни изнасят незаменим материал за биографията на Блъсков, за тежките условия, при които са живеели хората на перото в онова време. „Кой ли знае Блъскова, който от времето на мрачните килии, в мрачните времена, че и до днешните честити за учителите години, е учителствувал непрекъснато 31 г. . . Кой ли ще знае в какви години, в какви обстоятелства помежду едно трудно учителствуване, аз съм още поработил по книжнината с издаване 25 години наред книжки за народа? И, при всички тия, кой ме знае дето в днешния ден с треска се чеша? Но Вие, г. Шишманов, от доста сте имали случай да следите за тия и да ги знаете. Като на Вас прочее, и на единици други приятели в София възлагам надеждите си“ (4, ноември, 1891).

От Ил. Блъсков Шишманов ще иска да почерпи материал, необходим му за изследванията върху възрожденската епоха: за ролята на маджарските и полските емигранти у нас, за културно-просветния живот в Шумен и т. н. Старият възрожденец с готовност осведомява нашия учен, събира сведения от всякакъв характер. Макар и сломен от тежестта на годините той продължава да живее с волята да бъде полезен, възмущава се от тежестта на младите, копнее да види завършени и напечатани съчиненията си. „При голямата рядкост на приятели, с които човек може да размени две интересни думи по занятието си, за мене беше тържествен часът, в който имах честта да се видя с Вас, да се поразговоря, и, най-приятното, да се понарадвам на Вашите любезни, насърчителни думи, с които тъй искрено и откровенно ме обсипахте. . . И, колко щях да бъда по-бодър, по-весел, по-окуражен ако да имах случай по-често да се виждам и разговарям с подобни драги приятели, като Вас! Но на — няма ги, рядкост са — пише той с голямо уважение към младия учен (17 август, 1893). Изтерзаният книжовник с дълбока радост посреща напечатването на някои от съчиненията си. „А на тая радост главна причина сте Вие. Вие в началото ме насърчихте, приехте, одобрихте напечатването на автобиографията на покойния ми баща“ (28 март, 1902). Няколко месеца по-късно на-

родният труженник с болка съобщава, че се е видял принуден да продаде и малката си къщичка, моли Шишманов да намери някого, комуто да даде и библиотеката си, та да може да се лекува и преживява. При все това обаче патриотично-книжовният му ентузиазъм не отпада. Когато се замисля отпразнуването 50-годишнината на българската журналистика, в едно обстойно писмо до Шишманов, той излиза с редица предложения за ознаменуване на тази бележита дата, изнася лични спомени за някои предсвобожденски вестници и т. н.

И от единственото запазено писмо на Шишманов до Блъсков личи голямата топлата на учения към скромния труженник на книжовното поле. Едва пристигнал в чужбина след събитията в началото на 1907 г., макар да страда физически и морално, Шишманов не забравя за подготвения юбилей на Блъсков и в специално писмо му изразява големите си симпатии. Споделяйки съжалението, че не е можал да вземе участие в юбилея, Шишманов продължава: „Съмнявате ли се обаче, добрий ми приятелю, в чувствата на тогава, който от толкова дълги години принадлежи към най-искрените почитатели на Вашата кристална личност и на Вашата самоотвержена просветителна и книжовна дейност? Вие знаете — аз съм Ви го казвал неведнъж — че винаги съм ценил във Вас особено две тъй редки в сегашните поколения качества: скромността и сърдечната доброта, на която не са чужди понятията за толерантност и мъжествено търпение даже в случаите на явна жестокост, на неблагодарност или бездушна апатия“ (5 април, 1907).

Не по-малко сърдечни и ползотворни са връзките и с един друг труженник в полето на литературата — Цани Гинчев. В случая дружбата е обусловена най-вече от еднакво страстните им интереси към паметниците на народното творчество. Някогашният сътрудник на Раковски при подготовката на „Показалец“, сега с още по-голяма ревност помага на Шишманов в благородното му дело да се издирят повече, да се запишат по-вярно народни песни и приказки, да се дадат на писателите образци за вярно отразяване и възпяване на жизнените явления. Когато младият учен споделя тревогите си от неотзивчивостта на новите поколения, то беловласият книжовник, с една рядка прозорливост уверява, че усилията им ще дадат своите плодове. „Питах, ще остане ли поне един слаб ек от нашите проповеди и ще ли тръгнат и други по нашите тропи — пише Ц. Гинчев на Шишманов, 14 януари, 1890. — Белким ти до сега не си се уверил още, че в природата нищо не се губи? Ами че като викнеш — ека, който ти отговаря що е? Ти викай, пък на околните стени е работата да отразават ека. . . и няма що да сторят, щат не щат ще го отразават и ще го разпространяват на вси страни, като дъгите от хвърления в тихата вода камък; и тия дъги се ще покатят някой предмет — поне най-слабата тревича на края, и навярно ще стреснат някой рѣба да са разпавали. И тъй викай да виками — аз старешки, малко сърдито, кѣто нервозен Крал Лирз, а ти — младежки, кѣто Гете и карай, нека да се разстила ека навред и навсякъде“. Колкото и да е трудно на онези, които първи пробиват пътеки из непроходимия лес, колкото и болезнени да са болките от нараняванията от бодили и камъни, вярата, че тези пътрини някога ще се превърнат в широки пътища, по които свободно ще се движат почитателите на българската култура и литература трябва да ръководи и окриля. Това трябва да бъде стимул и награда за първите пионери — говори мъдро и образно, с младежки жар и поетически сравнения старият възрожденец.

Благодарение на настояванията и указанията на Шишманов Гинчев издирва много фолклорни и други материали, намерили място на страниците на „Сборника“. Все той го окуражава да продължава издаването на сп. „Труд“, да разнообразява съдържанието му, посочва несъстоятелността, наивността на някои от схващанията му за народното творчество, за произхода на българите и т. н. Оптимизмът на каления писател-възрожденец идва сякаш да укрепи силите и влрата на Шишманов в първите години на научната му и културна дейност, съпроводена с много трудности и разочарования. „Лекцията, която четеш на нашите „млади“ подписвам с две ръце — пише му Шишманов на 6 юни, 1890. Де да са всички „млади“ — старци като тебе — България щеше

да уести много по-голяма живот в жилите си. Ах, тези млади, нови генерации. Иде ми някой път дядо Гинчов, да се откаже. Да не е философията, тая снизходителна наука, да ми обеснява всичко, аз бих тръгнал като някой стар еврейски пророк в роде Йере-мийа, но бих зарежал и заридал и камънето да се пукне. Едничката ми утеха е в бъдещите поколения. . . “ В друго писмо Шишманов изразява възторга си от младежкия енту-зиазъм на писателя, от „контрастът между белите коси и живите пламенни очи, между старешкото благоразумие и буйния профетизъм“, от всеотдайността му на патриотич-ния и културен идеал. „Имаш право, без ентузиазъм няма фолклорист. За да разбе-реш народната поезия, трябва да я обичаш до-до-до полуда, като тебе, трябва да си захласнал в нейните хубости. . . но в същото време трябва да знаеш и мярка и да не бъдеш заслепен до там, щото и грозното да ти се вижда божествено и щърбатото — съвършено. Пази се прочее — любовта е грозно нещо, стихия необуздана. Пази се да не прекрачиш мярката, — чини ми се, че в някои митологически твои обяснения любовта играе по-голяма роля, отколкото трябва. Съветва го да не се увлича по митологиче-ските теории, сам той отдавна ги е отхвърлил. С една затрогваща сърдечност старият писател споделя поривите си за поетическа изява на патриотично-хуманитарните си теж-нения, изпраща стихове на Шишманов, петимен да чуе мнението му и да ги види напеча-тани в „Сборника“. Отзивчивият критик, макар да вижда ограничените възможности на заслужилия писател, намира съответния подход, за да каже мнението си, без да го огорчи, да убие ентузиазма му. „Твоята безконечна поема в „Труд“ съдържа голямо лексикологическо градиво — чета я с внимание“ — съобщава Шишманов на писателя. Съветва го да подобри списването на „Труд“, „намалете формата, ако нямате достатъ-чно материал, но недейте трупа сякашко в страниците“. Обещава и той сам да изпрати нещо или да намери сътрудници, „че дано „Труд“ се поосвежи. Жалко ще бъде ако пу-бликата изгуби секи интерес към него“ (6 май, 1891). От своя страна и Цани Гинчев моли за сътрудничество, за материална и морална подкрепа и т. н. „Помолих Миха-лаки Георгиев да изпрати и нам нещичко от своите жално-весели повести: той е роден и прероден за хуморист и аз незнай, защо крие йоще в себе си тая рядка за сега у нас дарба. . . Аз знай, че и у тебе има мед, но трябва да съм там, да те постисна, да ви-диш не ще ли протече от тоя мед. . . Аз ти казах, че ний много разчитам на тебе за подпора на тежкия труд“ — пише Ц. Гинчев в писмото си от 12 януари 1892 г. Шишманов запазва винаги една рядка отзивчивост и уважение към заслужилия книжов-ник, помага му да осъществи родолобивите си начинания, за което свидетелствуват и топло написаните спомени от 1894, обнародвани в сп. „Български преглед“.

личкова е имало у някои желание да го представят вече за невменяем, неспособен правилно да съди за събитията, които се разиграват у нас“. Моли своя приятел да го държи в течение за състоянието и съдбата на Величков. В съболезнователното си писмо до съпругата на поета, Шишманов отново говори, че „безпощадната, суровата българска действителност“ е закарала преждевременно в гроба честния труженик в полето на българската литература и култура, необикновено чувствителен към житейските неправди. А когато по-късно, в едно писмо Стефан Костов — секретар на Синода, загатва, че Шишманов не бил се отнесъл съчувствено към Величкова, имайки предвид изолучаването на сумата за откупените екземпляри на „Ад“ (Шишманов едва сега узнава, че по недоразумение на финансовите органи сумата била дадена на издателя на „Ад“ П. Генадиев — Г. Д.), възмутеният учен не само отхвърля подобни подозрения, но в дългото си писмо дава израз на накипащото си възмущение към суровите нрави, към мерзкото и пошлото, взели връх в живота на страната. Микар че никога не обича да изтъква заслугите си, Шишманов е принуден да посочи подробно какво е направил, за да облекчи житейската съдба на поета, да му създаде условия за работа, да го изпрати на лечение в чужбина и т. н. Все тук той прави и една вярна характеристика на Величковата личност, на неговата импулсивна и чувствителна натура, правейки множество факти на взаимно доверие и сърдечност в усилията си да тласнат развитието на националната култура. В не по-малка степен това писмо е характерно и за Шишмановата личност, за неговите интимни схващания по отношение тогавашната обществена действителност, с нейните политически и етични устои, за способността да оценява нещата от един по-висок философско-нравствен критерий.

Многообразни са връзките на Шишманов, които го сближават с цялата тогавашна генерация писатели и поети. И тези отношения са обусловени не толкова от характера на служебните постове, които е заемал, колкото от неговата обаятелна личност, способна на всестранина отзивчивост и вживяване в съдбата на другите, готова да даде всичко, когато се касае за доброто на националната литература и култура.

Близка и сърдечна е дружбата на нашия учен с такива писатели като Михалаки Георгиев и Алеко Константинов, датираща още от младини. В дома именно на М. Георгиев завърналият се от чужбина студент, за да участва като доброволец в Сръбско-българската война от 1885 г., се запознава с Вазов и с редица други писатели. Възгоржен ценител на самобитното реалистично творчество на М. Георгиев, Шишманов ще иска да го използва и за фолклорните си занимания, настоява да му събира народни песни и приказки от Видинско. С еднакво усърдие двамата приятели подготвят първия Вазов юбилей, споделят мненията си за някои обществен порядки у нас и т. н.

Все така трайно е и приятелството му с Алеко Константинов. Още от студентско време — единият във Виена, другият в Одеса — датират първите разменени писма. С писмо от Одеса 1881 г. младият студент, прочитайки патриотичното Шишманово стихотворение „Мъглиж“, изказва сърадванията си, че приятелят му не е останал „равнодушен към даровете на Аполона и Музите“. Надявайки се, че и Шишманов ще да е чел неговите стихове, Алеко добавя: „Аз ще прекъсна за няколко време тези обаятелни занятия, защото в настояще време имам други по-важни“. Месец по-късно, 7 февруари, той отново се обръща към своя приятел от детинство: „Стихотворенията ти ми се правиха. Чудя се само как може в края на XIX век, да та занимава ретроградният лиризм на Гейне и Шилера. Извини, че сега не мога да проведя нещо от перото си“. (По това време Шишманов не само пише патриотични стихове, но превежда и редица стихотворения от Хайне, Шилер, Бюргер и др.) В друго писмо Алеко описва живота си в Одеса. Макар че не разполагал с никакви средства и живеел повече от скромно, ходил често на опера. „С поезията се простих навечно, захванал съм от мързеливщина да превеждам една книга и прочая...“ По-късно, вече като утвърден писател, Алеко често се обръща към Шишманов за съвет и подкрепа, за съдействие при издаване и раз-

пространение на съчиненията си и т. н., като винаги остава верен на хумористичното си перо, на уменията си да се шегува и при най-несгодни обстоятелства. „Признато е наистина, че сит на гладен не вярва, но сития и гладния в някои случаи биват в такива отношения, че трябва да си вярват. Е, правичката да ти кажа, досега аз би имал слу чай десет пъти да продам на някой печатар моите нещастни „Пътни бележки“ и да затыкна някои от дупките на моето финансово решето“. Моли приятеля си да се застъпи пред Беньо Цонев, един от редакторите на „Български преглед“, за да му се отпусне известна сума. „Гнус ме е да приказвам за пари, но проклета нужда!“

За разлика от някои буржоазни критици, Шишманов цени високо Алековото реалистично творчество, събира материали и се готви да пише монография за него, води специални беседи, за да узнае повече страни от творческата му индивидуалност. У автора на „Бай Ганьо“ той вижда „един от най-големите майстори на българското слово, наравно с Петко Славейков и Вазов. Рядко има между по-младите писатели такива, които да познават тъй добре простираната реч като Алеко и то с всичките ѝ нюанси, особено като средство на хумористично изобразяване“. От запазените предварително нахвърлени бележки, личи, че Шишманов споделя критиката на писателя на социалните несправди и пороците в буржоазното общество, възхищава се от будното му чувство за обществена справедливост. В една сказка от 1924 г. Алеко е характеризиран като „най-популярния и горещо любим писател, духовит изобличител на безбройните абсурди и несправди в нашия обществен живот, изобразител на народните страдания: Според нашият критик „Бай Ганьо“ не е никакъв вечен национален тип, а социално-исторически обусловен, плод на определена социална среда.

Макар и да не споделя теоретико-естетическите принципи на кръга „Мисъл“, Шишманов е в преписка и с Пенчо Славейков, и с Яворов, и с Петко Тодоров, цени творчеството им, съдействува за разрешаване на житейските им неволи и творчески терзания. Подобно на Вазов и той смята, че д-р Кръстев е отклонил тези даровити писатели от правилния път. И докато на младини, преди да стане отявлан апологет на „чистото изкуство“ твърде сърдечна дружба свързва никогащите състуденти от Лайпциг, то по-късно преписката между двамата напълно прекъсва. Особено откакто д-р Кръстев повежда война срещу Вазов, Шишманов се отдръпва от предишния си приятел. Не така обаче той се отнася към художествените дарования, които макар и увлечени по модернистичните течения, той е уверен, че те отново ще се върнат към реализма.

Още когато, в началото на 90-те години, Славейков следва в Лайпциг, Шишманов го подканва да сътрудничи и на „Български преглед“. „Аз бях дълго време болен и с нищо не съм се занимавал, тъй щото нищо нямам готово — пише Славейков на Шишманов през 1895 г. — Ръкописите ми стоят небутнати още от миналата година. . . Кой знае кога ще бъда пак в положение да пиша. . . Искрено Ви казвам: желал бих, но не мога“. През 1903 г. със специално писмо Шишманов запитва поета — тогава директор на Народната библиотека — може ли да се намери подходяща работа при него и за Яворов. Отзивчивият учен енергично се застъпва да бъде дадена възможност на Славейков да замине на лечение във Франция. Когато в дълго писмо поетът му описва състоянието си и че е в процес на оздравяване, Шишманов с готовност продължава командировката му. „Готвех се скоро да празнувам сребърната сватба на моя живот с неволята, но сега се готвя вече за друг празник — парясването си с нея. Наистина, в 24 год. изи мен живот, човек свиква и обиква дори по-отвратителни чудовища, отколкото е моята непорочна съпруга, неволята, но иска ми се вече да обикна себе си и да пратя нея по дяволите“ — пише изтерзаният поет на Шишманов, 22 април, 1905 г. Шишманов незабавно му съобщава, че ще направи всичко възможно, за да завърши напълно лекуването. Никой повече от мене не се радва, че командировката, която Ви дадох, ще стане причина да оздравеете напълно. Нищо да не донесете от чужбина (в писмото си Славейков се оплаква, че не може да работи, та да не се надяват да изпълни задължението си като командирован). Освен един бодр дух, здрави нерви, правилно действащи

мишци и това е достатъчно. Да спася за България един талант това не е по-малка услуга, отколкото да обогатя литературата с един официален рапорт. Впрочем аз се надявам, че Вие няма да се върнете със свършено празни ръце. „Кое що“ ще видите и ще ми го опишете. Но на първо място излекувайте се. След това бих Ви съветвал, да не се тревожите лишно, поне докато процесът на оздравяването продължава. Затуклете си ушите за всичко, което става у нас. То ще мине и без Вас“. Уви, нито чувствителният към обществения живот поет може да си затвори ушите за онова, което става в родината му, нито по-късно самият учен ще може да изпълни подобен съвет, даден му от Вазов. Изтерзаният автор на „Сън за щастие“ не казвнява да благодари за топлото съчувствие и разбиране. „Благодарение на Вашата любезност и добрина към мене аз можах да престоя ето вече петий месец в Париж. За мен това престояване тук е от грамадно значение — че аз през това време турих сигурна основа за бъдното си напълно оздравяване“ (15 юли, 1905). Няколко години по-късно, вече като директор на Народния театър, Славейков споделя с Шишманов несъгласието си с репертоарната политика на министерството, както и с низкия естетически вус на публиката. „Ако някога се видим, ще Ви разправа за плановете си, а, както вече казах, най-големия ми план е — да си вървя от където съм дошел. Съжалявам, че не мога да се запиля някъде по-далеч, като Вас и да върша своята воля, а не волята на едно идиотско министерство и на една камерунска публика“ (3 февруари, 1909). През 1912 г. Шишманов се обръща с ново писмо към Славейков — по това време в Рим — да му съобщи какво дължи като поет на Миладиновия сборник, как гледа на него, какво е използвал в творческата си работа и т. н. Макар да не можел да посочи от какво конкретно се е възползвал, Славейков признава, че храни голяма любов към народната песен, познавал всички издадени сборници, както и множество непечатани песни, сам той, по указание на баща си, записал немалко фолклорни материали. „Стотина пъти съм чел и Миладиновия сборник, чел съм го още от ранно детинство, до завчера, когато бях дома. Чел съм го тъй както Омира, с наслада и винаги с увлечение, но никога с някаква определена смисъл. Аз мисля, че той е най-добрият от досегашните наши сборници с народни песни. Но лично на мен като поет, в моето внимание и чувство, той е бил толкова интересен, колкото и другите. Чел съм го безобразно много пъти, може дори да се каже, че го зная науст. . .“. По-нататък поетът загатва за физическите си и душевни страдания, за огорчението си от българското общество. „Кашлям, псувам, радвам се, гняв ме е, усмихвам се, гледам, ахам и ихам — ето какво правя в Рим. Само кога ми е тихо в душата пописвам — довършвам си „Кървава песен“, за да излезе края й напролет. Jensen om Stockholm не ми дава мира за нея, понеже я превежда, имайки предвид, че ще я печата с помощта на Swediska akad. Това ме кара да я завършвам по-скоро. Може би че тя в превод ще излезе на шведски — а на български? Кому ли е потрябвала, че и на български да я бързам? (22 януари, 1912). Колкото и различия да има в теоретико-естетическите им схващания и писателят и ученият еднакво са разочаровани от българската обществена действителност, принудени са дълги години да живеят като изгнаници в чужбина. Клеветите, нравствено-политическата поквара, липсата на по-високи идеали са тегнели над двамата патриоти и те не по един повод изразяват духовната си покруса.

Подобно негодувание спрямо пошлото и ретроградното в обществен живот и идейни въззрения долавяме и от преписката с П. К. Яворов. Убеден в голямото поетическо дарование у автора на „Градушка“ Шишманов го командирова, заедно с Елин Пелин, във Франция, за което поетът запазва чувство на дълбока признателност — изразена в множество писма. Яворов нееднократно е имал възможност да се убеди в искрените усилия на белжиктия учен да се даде простор за изява на всички дарования, да вдъхне у интелигенцията по-високи идеали. „Дано великото огорчение, което ще преживеете, когато видите да се разрушава Вашето благородно дело, не бъде едно отчаяние. И дано признанието на цялата трезвомисляща интелигенция Ви бъде едно насърчение за по-нататъшна дейност“ — му пише Яворов от Франция, научил за вандалската постъпка

на правителството през януари 1907 г. Когато по-късно Шишманов е принуден да живее в чужбина, Яворов не престава да го държи в течение на творческата си работа, уведомява го какво работят другите писатели, споделя мнението си за политическите събития и обществената атмосфера у нас. „Изобщо атмосферата тук е тъй мъчително задъшваща, че да бъде човек днес въвн от България е голямо участие, защото само тъй би могъл да спаси душата си от пагубна зараза. Дано Вашето уединение там спести енергията Ви за хубавото дело под ясното небе на утрешния ден, когато ще трябва да се поправи и възобновява унищожението от днешните бури“ (12 октомври, 1907). Когато получава изпратената му стихосбирка „Безсъници“ Шишманов в едно сърдечно писмо изразява искреното си мнение, стреми се да разкрие социалните предпоставки на новите тенденции в поезията му. Той се възхищава от хубавия език, от плавността на стиха, от мелодичността, удивлява се, че така скоро у нас са израстнали „истински художници на българската реч“. „Как скоро всичко се развива у нас — и хубавото... и подлото, грозното!“ И по-нататък: „Съдържанието на новата Ви сборка отговаря естествено на онова песимистично настроение, което необходимо характеризира всички епохи на брутален регрес. Вие никога не сте бил, чини ми се, певец на житейските радости — но тоя път черните краски особено силно са съгъстени. Какво да Ви кажа? — Сам нямам смелост да Ви извикам: *Sursum corda!* Защото при всичкия си оптимизъм съм погнусен от дън душа от много неща у нас. Как няма да се отрази жестоката действителност върху едно чувствително и любящо поетско сърце“. Припомня, че и друг път е споделял отрицателното си мнение за новото поетическо течение у нас — декадентството. Колкото и да признавал, че поетите-модернисти в известна степен „усъвършенствуват поетическите форми“, Шишманов подчертава, че такава поезия е ненужна за сегашното състояние на нашия народ. „Времената са такива, че не бих имал дори нищо против една поезия, която би си поставила по-близки политико-обществени цели. Има епохи, когато поетът трябва да бъде в първите редове на борците за светлина, правда и култура. Не е ли никак си странно, че когато народните свободи са похитени, — нашата поезия се наслаждава от ефирни и неземни форми и си дава вид, че действителността не я смуцава. Но, разбира се, първото качество на всяка истинска поезия — е да бъде искрена. Щом нашите музични синове не усещат нужда да взимат участие в обществените борби — няма какво да се прави“ (9 ноември, 1907). Макар и непълна, дадената характеристика е безспорно правилна, изказаните съждения говорят за верни разбирания. Докато една от главните причини за Яворовия песимизъм и индивидуализъм Шишманов вижда в „жестоката обществена действителност“, Б. Пенев заявява, че с никакви „обществени условия в България“ не може да се обяснят нито „Безсъници“, нито „Прозрения“ или „Царици на нощта“. „Ние можем надълго и нашироко да изреждаме фактите на политическия и икономическия живот и пак да не обясним нищо в неговото творчество — да не намерим никаква връзка, никаква зависимост между ония външни факти и личността на поета“ (История на бълг. литература, т. I, стр. 103—104). Увлеченият по символизма поет се съгласява с Шишманов, че на българите е нужна гражданска поезия. „Но тия условия, които я правят необходима, те същите струва ми се, не са тъкмо атмосфера за развитието ѝ“. Яворов с възмущение говори за „багабонствуващата безпринципност“ на реакцията у нас, която си е надянала маската на патриотизъм, кокетничи с либерализма, а върши безброй злодеяния явно и прикрито, които предизвикват погнуса, отвращение. „При тия условия единствено сатирата, яростна и безпощадна, би виряла у нас, ако имяхме необходимите таланти. Или — ние имяхме такива, но те нямаха нужния характер, за да се запазят на висота, от която като ни биха заговорили, да им вярваме“ — пише поетът на Шишманов (10 ноември, 1907). Когато през 1910 г. Яворов изпраща книгата с избрани стихове „Подир сенките на облаците“, нашият литератор отново изказва извънредно ценни съждения за Яворовата творческа индивидуалност, дроникновено анализира някои стихове, насочва го към социална тематика. „Страх се да Ви анализирам не като естетик, а като литерар-историк и психо-

социолог и намерих интересни неща за себе си. Вашият темперамент ми беше в центъра на вниманието. Темперамент във всеки случай не банален, напомнящ в много отношения Ботеви („Недей ме пита“). Мощна творческа фантазия („Нощ“). Натура целна, но разкладена; оттам и страданията Ви, оттам и впечатлението на двойственост („Две души“), дори демоничност, която собствено не Ви е присъща („Ела свидетелствуй в мрачна безнадеждност“). . . „Проницателният критик съглежда противоречията в социалния мироглед на поета, смята, че ще може да се излекува от песимизма „ако успеете да си създадете един по-твърд мироглед и ако станете *simple et pur* Яворов. Това ще е печал и за оная родина, която Вие обичате не по-малко от Ботева. . . Ще бъде вечно жал, ако не употребите хубавия си талант да създадете не само естетични, но и социални ценности. Че Ви бива за това, свидетелство ми е песента „На един песимист“. Съветва го да бъде искрен и да не подражава на френските модернисти, да избягва вулгарните изрази — „висшият принцип на художника е мярата“, — очаква нови художествени ценности, за да докаже, че Яворов не се е изчерпал, както и да опровергае „ония, които даже за това жестоко ме обвиняваха гдето Ви съм командирова в странство и с това съм извършил едва ли не „атентат“ против самотния Ви талант. Бъдещето ще покаже мисля, че не съм сгрешил“. В един от вариантите-чернови на същото писмо Шишманов съветва поета с хубавия си талант да създаде „и високо социални ценности“, да използва мощното оръжие на словото „и за общото културно повдигане на масите, изобщо за тържеството на ония идеали, за които и един Ботев загина“ (6 април, 1910). Яворов с благодарност се отнася към критическите бележки и препоръки, направени в писмото на Шишманов, — „независимо от топло чувство, което го е продиктувало, то е една от най-обективните и най-проникуващите преценки, които рядко до сега съм имал случая да чета за себе си. И нека призная, че ако през последните години съм направил някоя стъпка напред, тя е била възможна само при благоприятните условия, които Вие ми бяхте създали“ (10 април, 1910). Все така топло, откровено и правдиво Шишманов се изказва по-късно и за пиесата „В полите на Витоша“. В нея обективният критик вижда свидетелство, „че Яворов не се е „изписал“, още не е рекъл последната си дума“. Маркар в първия си драматически опит авторът да е проявил „силно развито чувство за сценичното“, той е допуснал и слабости — характерни за мнозина млади драматически писатели — „склонност към ефектност“, известно „резоньорство“, „малко пресилен духовитост“. Препоръчва естественост в диалога, като се използват и средствата на езика за по-пълна характеристика на героите. Шишманов подчертава, че сега „повече от всякога“ вярва в големия поетически талант на писателя, който ще трябва да обогати с нови художествени перли родната ни литература. Значението на тази правдива оценка изпъква с цялата си сила, като се вземе предвид, че в този момент официалната критика отричаше без уговорки драмата, която бе признак, че Яворов отново намира себе си, че се връща към благодатния извор на живота. Какъв контраст между преценките и съжденията на нашия учен и онези на апологетите на „чистото изкуство“, които възвеличаваха най-индивидуалистичните Яворови стихове, насочваха го да създаде една „по-завършена мистична поезия“!

Шишманов дава безрезервна си подкрепа и на Елин Пелин и то в един момент, когато непризнаван от буржоазната критика, талантливият белетрист е живее в голяма нищета и душевно угнетение. Узнал за бедственото положение на младия писател, „покровителят на българската муза“ веднага го назначава на държавна работа, въпреки че нямал необходимия образователен ценз „И още на часа — признава по-късно Елин Пелин — той издаде заповед да бъде назначен за волнонаемен учител в III м. прогимназия и командирован на работа в университетската библиотека“ (Елин Пелин, Нещо за себе си, сп. Развигор, 1922, бр. 65). От сега нататък той не престава да проявява грижи, за да създаде по-благоприятни условия за творческото изграждане на бъдещия голям писател. Елин Пелин често се обръща към своя покровител и ценител, споделя най-чистосърдечно материалните си нескоти, творческите си планове, житейските си терзания. Сред убий-

свѣното безразличие или огорадине от страна на ръководните обществени среди, писателят съзнава, че единствено благодарение на Шишманов той може да получава заплата и да живее по-сносно. „Тая работа, която имам аз изключително дължа на Вас, и кой зная какво щеше да се случи с мене, ако Вий не ми помогнеше. Аз също знаех, че мен ще ме изгонят още първия ден, след като Вий не бъдете министър и, вярвам, че службистка кариера няма да направя“ — пише той на 16 октомври 1904 г. Писателят уверява своя покровител, че скоро ще оправдае възлаганите надежди. „Скоро ще се тури под печат един сборник от мои поезични изпитания нещичко, между които има един по-крупен разказ „Герациге“ — тема твърде интересна, над която внимателно съм работил. Изобщо, благодарение на Вас, аз твърде усърдно се занимавам с литература“. Но заедно с това Елин Пелин изразява и опасността, която го грейла. „Но оскъдната заплата, може би ще ме накара да продам душата си на дяволите вестникари, които постоинно ме търсят да им пиша подписници. Аз уважавам доста много художеството, на което се мъча да служа, за да не им се отдам, но струва ми се, че скоро ще ми надвият“. И сякаш за да го предпази от подобна опасност и да даде възможност на писателя да разшири своя кръгзор, Шишманов го командирова във Франция, което предизвиква вой от негодувания и клевети от страна на буржоазните вестникари и критици както срещу писателя, така и срещу министъра. Във в. „Софийски новини“ бр. 35, 30 IX, 1906 дори излиза специална статия под надслов „Тъмната политика на м-р Шишманов“, където се сипят ний-долни хули по адрес на учения-хуманист, между другото и защото бил попаднал под влиянието на някакви писатели „пройдохи, които не биха правили чест със своя ангаж даже и на един китайски министър на просветата“. Буржоазният дракчак особено се възмущава, че Шишманов командирова в чужбина писатели и учени, намира за скандал факта, че и Елин Пелин бил изпратен в Париж, чийто „литературни достойнства“ били известни само на „просветния министър“. Писателят дълбоко страда, че чрез него искат да оклеветаят и Шишманов. В няколко сърдечни писма той изразява задоволството си, че му е дадена възможност да се запознае с една по-висока култура, с френската реалистична литература и драматургия, като същевременно дълбоко съжалява, че така безсмислено и глупаво са минали младините му. „По тоя случай аз се чувствавам дължен да Ви изкажа моята сърдечна признателност и благодарност, че Вий ме извадихте от бит пазара на живота, дотогава от ден на ден все повече загъвах, и, ако не бяхте Вий, аз днес, уверен съм в това, нямаше да бъда нито Елин Пелин, колкото и незначително да е това, нито човек даже. Вий не ме познавахте никак и не знаехте моя живот. Вий ми дадохте работа като на един начинаещ млад човек, чието име бехте чули тук там. Вий искахте да направите добро на писателя, а спасихте човек“. Като заявява, че тези му думи не са казани от куртоазия или от едно „формално благоприличие“, признателният писател отново благодари на Шишманов „за всичко добро и хубаво, което има в моя живот, от името на което аз никога не щях да мога да говоря, ако не бяхте се явили на моя път Вий. Вий мислите, че направихте малко нещо, но ако знаете какво е моето минало, Вий сам ще се уверите, че това е всичко в моя живот, че именно Вий създадохте една по-радостна и по-щастлива перспектива за моето бъдеще“ (21 септември, 1906). Искреното общуване между литературния историк и бележития писател продължава дълго време. Към отзивчивия учен Елин Пелин се обръща за съвет и подкрепа по най-различни поводи, дори и когато ще трябва да решава въпроси от по-личен, интимен характер. „Вий сте единствения човек в света, за когото мога да кажа, че ми е направил най-голямо добро и единствения в цяла София, който е казал две добри думи за мене“ — което му давало кураж да разкрие и най-интимните си терзания (10 февруари, 1911).

Материалната и морална подкрепа, която оказва Шишманов на тези големи майстори на словото, изпъква с цялата си значимост, като се вземе предвид, че е давана във време, когато буржоазната критика под различни поводи искаше да дискредитира Вазов, да насочи по неправилен път Яворов, отричаше всякакъв художествен талант на Алеко, не признаваше Елин Пелин, смяташе го „лишен от естетическа култура“, а творчеството

му за „сбор от анекдоти“, изобщо водеше война срещу реалистичната линия в националната ни литература.

С големия си такт и отзивчивост Шишманов успява да спечели доверието и на такива своеобразни по характер и темперамент писатели като Антон Страшимиров и Кирил Христов. Макар тяхната прекалена мнителност и болезнена психика понякога да му причинявали немалко неприятности, той се стреми да надживее личните огорчения, гледа на постъпките им от един по-висок философски критерий, разбира ги и им помага в името на литературата.

Не един път Ан. Страшимиров се обръща към всепризнатия приятел на писателите, да се застъпи та да бъдат напечатани съчиненията му, моли го да намери издател на романа „Смутно време“ и т. н. Авторът искрено споделя при какви тежки условия е писал романа, колко много разчита на неговото издаване или на награждаването му по конкурса от „Фонд Вазов“. Живейки в нищета и лишения, посрещан навсякъде с неразбиране и студенина, писателят моли за подкрепа, за да може да реализира големите си творчески планове. Непрестанните оплаквания от материални неслоди и душевни терзания са придружени от един нескриван гняв срещу обществото, което обрича хората на перото на подобни лишения. „Уверявам Ви, че не само парично съм в безизходно положение. . . едва ли някой може да си представи това, което преживявам“ — пише Страшимиров на 21 май 1895 г. И малко по-късно: „Аз в своята дълговременна измъченост озлобих против себе си всички — близки и далечни — всички, от които бих се нуждал или у които бих намерил поне приятелска ръка. . . От два месеца просто не знам стъг. . . Обръщам се към Вас, а не знам с какво право. Най-после като към човек. Помогнете ми, ако намерите как. Необходимо ми е да се запиля на някъде в някое село или вън от България. . . Нищо вече не ме крепи: — няколкогодишният ми денонощен труд бе за халост — сръчни хора ме превиха под грозния възел от хиляди левове дълг, под убийствен тормоз на гнусна заплетеност, а аз с всичката своя отдаденост на своето ги оставих с цялата тая мрежа. . . Бях самоуверен до лудост и нехаен до дурачество и днес съм пред една просто невъзможност за съществуване“. В друго писмо от 29 януари 1899 г., Страшимиров благодари горещо на Шишманов „за добрите думи, за искрените внушения“, отново споделя терзанията, изпитани по време, когато пишел „Смутно време“. „То беше труд, който ме беше изцяло погълнал: България в един исторически момент аз дръзнах да нарисувам в психичните гърчения на обществените ѝ слоеве, отразени в 13 за мен ясно, релефно определени човешки образи — типове. Дързост. . . след извършването на която аз се почувствувах изведнъж празен, а после безмерно злочест, окаян. . .“ Околната действителност продължава да го гнети, разкъсван е от съмнения, обладан е от крупни кроежи, но не намира физическа и морална опора. Една година по-късно, 1900, възмутен, че редакцията на „Български преглед“ закъсняла да му изплати хонорара за „Щастието на един век“, писателят сякаш изгубва равновесие на духа и в едно писмо, написано в момент на възбуда, се нахвърля с твърде неделикатни думи към доскоро така уважавания учен. От страни на това изненадващо писмо Шишманов е написал: „Един документ за историята на българската литература. Грубостта на тона си обяснявам с това, че на представлението на „Сватбата в Болярово“ не отидох като другите, да честитя на автора, за една явно лоша пиеса. В отговора си Шишманов изказва недоумението, че подобно писмо е могло да излезе от перото на един литератор, когото смятал, „че е несъмнено най-значителната сила на нашата по-млада списателска генерация“ и към когото „е хранил винаги симпатии“. Като обяснява, че не може да носи греховете на една цяла редакция, огорченият учен завършва. „За себе си аз желая само едно: да забравя последното Ви писмо поне дотолкова, щото личните обиди да не помрачават погледът ми в оценката на Вашата литературна дейност. Човекът Страшимиров може да ми бъде безразличен, списателят Страшимиров — не!“ Спокойният тон сякаш още повече е раздразнил мнителния писател, който веднага пише ово писмо, изпълнено с още по-непристойни думи. И сега обаче Шишманов се мъчи

да викине в душевното състояние на писателя, в темперамента му, за да не се повлияе от огорченията при оценката на Страшимировите произведения. Изглежда, че по-късно и Страшимиров е осъзнал непристойното си държане. В едно писмо от 30 април, 1904, като се засъпява пред Шишманов за Г. П. Стаматов, пише: „Надея се Вие сте в положение, а имате и винаги разположение да услугвате на пишущите, та обръщам се към Вас, макар да нямам никакво право на това“. И по други поводи авторът на „Хоро“ продължава да се обръща към Шишманов и винаги бива посрещан с разбирание и отзивчивост.

Твърде богата е преписката между Шишманов и Кирил Христов, продължила цели три десетилетия. И ако по отношение на Шишманов тази преписка само потвърждава вече познатите черти на човека и литератора, на хуманиста и гражданина, то по отношение Кирил Христов — тя е незаменимо свидетелство за неговата нравствено-психологическа, идейна и литературна характеристика. В дълги и предълги писма от 1896 г. насам поетът се обръща към Шишманов по най-различни поводи, с най-различни искания за материална и морална подкрепа, споделя житейските си и литературни планове, оплаква се от семейни неспогоди и обществено непризнание, от несправедливо третиране от едни или други среди и лица, моли или настоява за интервенцията на учения, нееднократно му изказва голямата си благодарност и признателност, за да му отправи, в известни моменти на раздразнение и твърде оскърбителни думи, приписвайки му мними грехове. Сложната и противоречива личност на К. Христов, с характерните крайности в съждения и преценки, с духовната нестабилност и чувство на неудовлетвореност, са се отразили в тази преписка в пълнота. Основният патос на богатата кореспонденция ни внушава едно непрестанно недоволство и душевна напрегнатост, вечен недоимък и лишения, оплакване от физически и душевни страдания, търсене на опора за материално съществуване и творческа изява. Отзивчивият учен многократно се засъпява за посрещането на отпечатване на едни или други произведения, та да получи необходимия хонорар за съществуване, на няколко пъти го настоява на различни чиновнически служби, искрено се стреми да облекчи съдбата на поета. Но проявеното съчувствие твърде скоро се забравя щом никакво искане не е могло да бъде своевременно задоволено. „Можете си представи колко тежко ми стана, че тъкмо Вие ме обвинявате във фриволност към Вас — му пише Шишманов на 23 февруари, 1901 г. — Знаете ли каква поука аз тегля от Вашето заподозрение? Че е най-добре да не додязвам, може би, на нашите надеждни млади литературни сили със своите желания да им бъдат услужлив. По-добре е негли, да стоя мирно в своя кабинет и да оставя тая грижа на други, по-щастливи. За мене няма по-голямо нещастие от туй, да живееш и действуваш за доброто на другите, и да не бъдеш от никого разбран; нещо повече — да ти приписват нечисти мотиви“. Разбира се, надареният с благородно и хуманно сърце учен никога няма да изпълни тая закана и ще продължава да бъде все така отзивчив при всичките огорчения, които изпитва. Пък и поетът не един път осъзнава несправедливите си подозрения. „Пиша Ви настоятелно не да Ви се извиня за своите лоши постъпки спрямо Вас — Вие ще ме извините само след като го заслужа; пиша Ви да Ви моля за един съвет“ — признава той на Шишманов, когато срещу му са отправени закани, загдето разкритикувал подготвеното от Б. Цонев издание на Алековите съчинения. В друго писмо, покрай оплаквания за липсата на всякакви средства за живеене, на широко описва, че македонистите се готвели да го убият. „Да нямах семейство, струва ми се именно в такова време бих напуснал завинаги България. Тъй ми е причерняло, че предпочитам да бъда хамалин напр. в Италия, отколкото поет в България. Хайде дано не се церемонят много македонците с мене — само върно да удрят“ (27 декември, 1903). Година по-късно той споделя с Шишманов радостта си от привършването на пиесата „Сълпотворение“. „Излезе нещо, за което не се боя да кажа, че може да мине с успех на всяка европейска сцена. Тая ми работа ще заседне особено дълбоко във Вашата душа: огорченията, пренесени от Вас от как сте министър (Шишманов отстрани е отбелязал: „а огорченията от него“), ще озарят за погледа Ви най-далечните перспективи на моите символи. Впрочем до някоя и

друга седмица аз ще привърша всички поправки и ще проводя работата си най-първо Вам, комуто пръв четох и своя най-ран драматически опит „Леонардо да Винчи“, и чие мнение, както знаете, аз винаги съм високо ценил“. Писателят и сега изразява недоволството си от онова, което е направено за него, смята се за онеправдан. „Откак Вие сте министър на Народ. просв. надали има в България що-годе пишеш брат, човек на наука, художник, музикант, комуто да е отказана служба, повишение, преместване по желание, командировка в чужбина и пр. Може би само аз останах до сега зад вратата“ (19 септември, 1904). Физически и душевно угнетен, в моменти той идва до пълно отчаяние пред мрачните перспективи. „Аз често се чувствавам просто пред прага на полуца, особено ноще. За да надвия на мъчителната безсъница, следствие на силна невравнотежност, аз пия и пуша по цели нощи, — и отивам все по-зле“. И разстроеният поет моли за неколкомесечна командировка в чужбина като изход от тежкото състояние. Той дори се сили да увери, че от подобно излизане навън от страната зависи цялата му по-нататъшна съдба. „Въпросът за мене е въпрос на живот и смърт! Две добри думи казани — живот, посветен на тих духовен труд, който не може да не радва души тъй високо просветен човек като Вас; — неказани — пробит твърде рано череп, в който може би е имало нещо потребно за нашата бедна родина. — Обезпечен сега, когато чувствавам у себе си бързо нарастване на художника и когато се нуждая най-вече от спокойствие, аз бих могъл да бъда така полезен, както при сегашните условия и хиляди години да живея — не мога бъде. Дайте ми, г-н Шишманов, възможност да напомня чрез най-ценните бъдещи свои трудове, че без Вашата поддръжка те биха отишли с мене в гроба“ (23 януари, 1905). В невъзможност веднага да удовлетвори молбата на поета (това става възможно на следната година), Шишманов бърза да го успокои, да разсее черните мисли, да му вдъхне сили за работа, вяра в бъдещето. „Докато аз имам известно влияние — аз ще се стара да облекча положението Ви. Захвърлете прочее хладната цев на револвера. Откажете се от мисълта да се разделите с живота. Темата, която сте си отбелязвали, е трогателна. Обработете я не само като тема за прощальна песен. Елате и при мене. Искам да Ви видя и да Ви поговоря. Вие имате нужда от успокоение“ (28 февруари, 1905). Школуван психолог и социолог Шишманов посреща твърде трезво и нескончаемите венцехваления и подозренията. Той знае основата и на едните и на другите, особено при личности от рода на Кирил Христов. Онова, което върши, той смята за своя дълг — не се ласкае от хвалебствените епитети, с които така често е обсипван, нито пък непризнанията, дори обвиненията, са в състояние да го отклонят от избрания път. Спокойно, с едно философско отношение към сложните превъплъщения на човешката душевност, той продължава да върши благородното си дело, съветва, насърчава. Топлите му думи, стоицизмът, с който посреща всичко, непреклонния му оптимизъм, сякаш винасят успокоение и в поетовата душа в най-мрачните моменти. Поради това именно, въпреки всичко, той запазва едно топло, дружеско отношение дълги години към такава нестабилна личност като автора на „Чета на Балкана“, макар да е имал толкова поводи да се отдръпне, да отхвърли по-нататъшна дружба. Поетът сякаш разбира тази философска резигнация на Шишманов и продължава по всяко време да търси помощта, застъпническото му. Когато през 1922 г. излиза антологията със стихове, Шишманов изпраща сърдечно писмо на поета — по това време в Иена — изразява възхищението си от стихотворения като „Изповед“, „Оная“, „Делнични думи“ и др. „Усеща се, че това е писано с кръв и сълзи (касае се за „Оная“ — Г. Д.), а не само с жлъчка, както други някои работи в Антологията. Един вид откровение за литератур-историка е кратката ви поезийка „Делнични думи“, на които поетът дава и „глубина и младост и от своя светъл празник багри“. Като съобщава, че времето му е заето с допълване на лекциите си върху западноевропейската литература, особено върху Шекспир, Шишманов пише: „Вие знаете, че на литературната история аз не гледам като прост библиограф à la Теодоров Балабан или чист естетик à la Кръстев. Моят метод ме заставя често да предприемам дълбоки психологични анализи на литературните епохи и отделни произведения. Лите-

ратурата е за мене винаги в най-тясна връзка с живота. Иначе аз не я разбирам. Но това ще го разправя един ден в увода към своите лекции, които може би, ще имам още време да издам. Впрочем, *chi lo sa?* Както вървят работите (и не само у нас), скоро всяка културна и литературна работа ще стане невъзможна“ (14 декември, 1922). Две години по-късно К. Христов, в обширно писмо, съобщава, че за няколко седмици написал автобиографията си „една ужасна книга „Ад в рая“, пред която, ако е съдено още дни на нашето умопобъркано, самоизяждащо се от зависти и злоби племе, надявам се ще има да се червят не малко поколения за безпределната жестокост на деди и прадеди.“ Писателят признава, че като прочел книгата си останал сам угнетен и ужасен пред онова, което в нея се разказвало и което сам той е претърпял. Характеризирайки в най-черни бои българската действителност, описвайки угнетеното си състояние и плановете си за бъдеще, К. Христов отново заявява, че единствено на Шишманов може да се довери, с надежда да бъде разбран, че оглеждайки изминатия път с всичките му противоречия, вглеждайки се в бъдещето, за сетен път се е убедил, че само от безкористния учен „мога да очаквам и разумен съвет днес, и пиетет след смъртта си“ (28 октомври, 1924). И наистина съветите не закъсняват — все така искрени и доброжелателни. Макар и много внимателно Шишманов загатва за атмосферата у нас след деветоюнския преврат и Септемврийското въстание. „В България все между нас един остър националистически горняк, който недавно щеше да помете Народния театър и неговия директор, само за това, че на сцената бе поставена една пиеса от Бернард Шоу (Андрокъл и лъвът). В тази атмосфера за един поет-националист за какъвто обикновено Ви смятат, не може да има опасност“. Съобщава му, че Ал. Цанков нямал време да се занимава с нуждите на писателите. Признава, че прочел със задоволство „Мечтатели“, където авторът е проявил нови черти, преодолял е грубия еротизъм, цинизма, шовинизма — нанесли такива поражения на творчеството му. Очаквал с интерес „замислената отдавна епопея, нещо по-съществено от „Кървава песен“ (31 декември, 1924). По почин на Шишманов през 1926 г. се урежда специално утро по случай петдесетгодишнината на писателя, на което сам ученият произнася хубаво слово за творческото дело на юбиляра. „Аз виждам в постъпката Ви красноречиво потвърждение, че литературният историк или критик е преди всичко едно добро същество с любящо и способно за чист възторг сърце, и то не по-често за незначителното, отколкото за едрото — качества, без които всички други условия са нищо“ (27 април, 1926). Шишманов приветствува идеята на Кирил Христов за сближение със сръбските писатели и че вече се е отказал от „зоологическия патриотизъм“, от умразата към сърбите — изразена в толкова стихове по време на войните, радва се искрено, че авторът на такива националистически стихове вече прегръща идеите на Пенклуба, към която международна организация нашият учен храни толкова много надежди за опознаване и сближение на народите, за избягване на въоръжените конфликти (16 март, 1927). Очевидно не без известно влияние от страна на Шишманов настъпва процесът на отрезвяване у Кирил Христов, платил толкова много данък на увлечения от най-различно естество, особено на шовинизма.

С еднаква отзивчивост и разбиране Шишманов се отнася към различните поколения писатели и поети, с еднаква готовност подкрепя големите и по-скромни дарования, насърчава всеки, у когото вижда желание да учи, да натрупа повече знания, за да бъдат използвани за доброто на националната ни култура. В онези години, когато народът ни е трябвало да догонва другите културни страни, нашият учен полага неизмерими усилия, за да изратне интелигенция с широки интереси, писатели—всестранно образовани, вдъхновявани от възвишени хуманистични идеи. Колко млади хора, горещи от желание да се учат, са се обръщали към Шишманов, колко погледи са отправени към него в минути на затруднение и изпитания! Затрогват със своята сърдечност молбите и на Стилян Чилингиров, който опитал вече перото си в поезията, копнее да следва литература, а няма средства дори и за съществуване. „Нашият живот е тъй коравосърдечен, тъй е сгоистичен, че към когото и да се обърна гласа ми ще остане „глас вопиющ

в пустине“. В лицето на Шишманов жадният за наука младеж вижда „едничкото щастие изключение от общото правило на живота, защото във Вас намирам сърце чисто, в покварено, със звънящи струни, готови да прозвучат, да бъдат отклик на най-малки човешки страдания. Насърченията, помощите, които сте оказвали на всички, които и кат да се учат и да учат хората, ме карат да имам това скъпо за Вас мнение. Делата В ме карат да се обърна към Вас. Да, Вас намирам за едничък, който ще се вслуша молбите ми, ще познае за какво копнея и ще ми помогне“ (27 юли, 1901). И наистин — прочел писмото „почти с физическа болка. . . тъй дълбоко ме трогна историята на Вашата мизерия“ — отзивчивият учен помага на младия студент: натоварва го да събира материали за просветното дело в Шумен, да помага в редакцията на „Училищен преглед“, по-късно го изпраща на специализация в Германия, насочва го в литературните му занимания и т. н. Десетките писма, резултат на продължителни връзки и дълбоко уважение, говорят за житейската и идейно-творческа биография на Чилингиров, хвърлят светлина върху тогавашния литературен и културен живот, върху историята на образованието, отново потвърждават големите грижи на ученият-хуманист за развитието на литературата. Писателят се отнася като към баща спрямо Шишманов, споделя всичко с него, чрез него проверява целесъобразността на своите планове и тревоги като културен деец и книжовник. Тук ще срещнем и твърде ценни съждения за тогавашната наша действителност, но и наивни мисли, преценки за корените на обществените явления, народнически илюзии, които писателят не съумява да преодолее, както не успя да се извиси и в литературното си творчество — за което и Шишманов е предугаждал и е доста строг в критическите си бележки към Чилингирови творби и изследвания. (Срв. напр. писмо от 4 юли, 1911, където Шишманов прави бележки върху монографията на Чилингиров за Харлан Ангелов.) Въпреки големия си ентузиазъм и готовност за творчество сякаш и писателят съзнава ограничените си възможности, което обстоятелство особено го измъчва. В отговор на Шишманово признание на заслугите му за читалищното дело, Чилингиров с болка изповядва: „Годините се нижат една след друга в кървави тревоги и адски мъчения, снегът се засяда върху главата ми и аз, кога обзря стореното до сега от мене за благото на близките си, винаги си шепна Яворовия стих: „Ти взе, но заплати ли?“. А време е да плащам. . . Но това е само желанието ми, което ме мъчи и тревожи денонощно, то е страшния въпрос: не съм ли аз един прахосник, който всичко взето е така безогледно пропилял? Ето къде е кръстния знак на моята трагедия — вярата в успеха на общото и дълбокото безверие в силите си да допринеса и аз за този успех“ (28 април, 1925).

Мястото не ни позволява да се спрем, макар и все така бегло, върху преписката на Шишманов и с другите български писатели. Но и от досега изнесеното става напълно очевидно, че големият учен-хуманист като маяк е привличал вниманието на почти всички хора на перото, в негово лице те са виждали човека, който може да ги разбере и в материалните им несгоди, и в творческите им стремежи, в усилията им да служат на повисоки граждански и общокултурни идеали. Писатели от различни поколения, с различни разбирания и поглед към живота, всеки със свое отношение към житейските и литературни проблеми, към лични или обществени тревоги — всички са намирали повод да се обвърнат към Шишманов, да потърсят неговия съвет и подкрепа. Изпаднал в нищета, Йордан Йовков моли застъпничеството на уважавания учен, та да получи държавна служба. Петко Тодоров се обръща за указания и библиография относно работата върху дисертацията си „Огнението на славяните към българската литература“. Ст. Л. Костов споделя въпросите, с които се занимава като студент във Виенския университет, изказва недоволството си от лекциите по литература, възхвалява идеята на Шишманов да изгради български национален театър и т. н. В редица писма Ана Карима иска да чуе мнението му за свои произведения. Евгения Марс благодари за ценните бележки, направени от Шишманов върху драмата ѝ „Другият глас“. Дора Габе описва литературните си занимания в Полша. Петко Росен от Женева и Париж иска помощ

за да се запише за студент, споделя впечатлението си от френската литература. Димо Сяров изпраща романа си „Песента на пана“, с молба да чуе компетентно мнение. Изпаднал в материална безизходица Людмил Стоянов моли застъпничеството на Шишманов през 1924 г. за подкрепа, та да може да даде онова, за което чувствувал, че има творчески сили. В сърдечни писма Шишманов изказва мнението си за произведението на Т. Г. Влайков, кани Н. Ракитин да участва в работата на Пенклуба и т. н.

Трайни и многостранни са връзките на Ив. Шишманов и с хората на научната литературна мисъл, с литературни историци и критици, с изследвачите на нашето културно минало. Разменените писма между него и д-р Кръстев, Боян Пенев, Мих. Арнаудов, Божан Ангелов, Георги Бакалов, Ив. Клиничаров, Мих. Димитров, Малчо Николов, Сп. Казанджиев, Ст. п. Василев, Ат. Илиев и други, говорят също за интересни страни от литературния живот, дават основание да характеризираме по-пълно дейността, методологическите позиции, обсега на заниманията на тези литературни дейци. Ако от писатели и поети Шишманов очаква да създадат пълноценни художествени произведения, да издигнат на по-висок етап националната ни художествена мисъл, с творчеството си да служат за разрешаване на социални, нравствено-етични и общокултурни задачи, то не по-малко значение в това отношение той отдава и на онези, които е трябвало със своите изследвания да разкрият закономерностите на литературното развитие, чрез изучаване на минало и настояще, да чертаят насоки на по-нататъшното възможване на литературата и културата. В многобройните си писма тези хора на научната и критическа мисъл споделят своите търсения, съмненията и тревогите, заниманията си върху един или друг въпрос и т. н. И тук проличават демократичните и реалистични възгледи на Шишманов, усилията му да търси генезиса, социалните предпоставки, взаимоотношеността на литературните явления, както и отрицателното му отношение към различните формалистични теории. Макар и сега да се проявяват характерните за нашия учен противоречия, основното са усилията да насочи по реалистичен път литературата, да привлече вниманието на историци и критици към изследване и на възрожденската епоха, на фолклора, на крупните завоевания и на художествената мисъл през различните периоди на историческото ни развитие. С каква любов и съчувствие напр. той съдейства на Герги Бакалов да довърши изследванията си за Ботев, колко верно го насочва да осветли връзките на нашия поет с руските революционни демократи, колко грижи сам той полага, за да даде възможност за плодотворна работа на Ботевите изследвачи. С рядко доверие Бакалов споделя научните си занимания и планове с Шишманов, намира у него пълно разбиране и подкрепа.

И в отношенията си с хората на научната мисъл Шишманов се ръководи все от благородната идея да съдейства за създаване на наука и изкуство, които да се равняват със завоеванията на другите културни страни, народът ни да се утвърди като жизнеспособна и културна нация, която, въпреки всички изпитания, е завоювала големи художествени и културни ценности, обладава от творческа енергия за по-нататъшни успехи в тези области. Извоювал си име на възторжен покровител на науката, литературата, изкуството, Шишманов учудва с широтата на погледа, с проникновението на мисълта, с благородството на духа. По негова инициатива именно са създадени толкова много културни институти и организации, които да съдействуват на хората на творческата мисъл да изявят дарованията си. Той е един от най-ревностните радатели за основаването на дружеството за поддръжане на изкуството, а по-късно и на Съюза на българските учени, писатели, художници. С готовност участва и в международни културни организации, възглавява българската секция на Пенклуба, където работи с голяма енергия, убеден, че взаимното опознаване на писателите от различните страни ще спомогне за разбирателството и сътрудничеството на народите. С големия си научен и граждански авторитет той достойно представя българската наука и култура на международни конгреси, форуми, съвещания. „Аз съм най-големия поддръжник на идеята, че България трябва да улавя всеки случай, гдето може да се препоръча като културен фактор или поне

като страна, която желае да се отвори за добрите културни влияния“ — говори Шишманов. Широките му връзки с хората на науката, културата, литературата от другите страни се оказват особено полезни за достойното представяне на България и пред външния свят.

Макар преподавателската и научно-изследователска дейност на Шишманов да е насочена в по-други области, оставената ни в наследство богата кореспонденция свидетелства, че той работи активно, с жар и разбиране и за развитието на новата българска литература. Десетилетия наред бележитият учен-патриот проявява едно рядко съчувствие към жизнената съдба и творческо дело на писатели и поети, полага непрестанни усилия, за да могат хората на перото да израснат като граждани и творци, да заживеят отблизо с тревогите и болките на народа, със социалните и хуманистичните идеи на времето, да изявят художественото си дарование в творби, които да вълнуват и въздействуват с идейно-обществения, нравствено-етичния, културно-исторически патос. Известно е, че в теоретико-методологическите позиции и историко-литературната практика на Шишманов се срещат немалко противоречия и несъстоятелни страни, увлечения по еkleктизма, социологизма и обективизма, неправилни съждения, оценки и т. н. Противоречивите влияния, които той търпи по време на изграждането му като гражданин и учен, слабостите в общия му мироглед, несъмнено са оставили дълбоки следи в научното му дело. В непосредното общуване обаче с хората на творческата мисъл тези недостатъци в теоретичните му разбирания и научна практика се изявяват в твърде незабележима степен. Основното, съществено в неговите указания и препоръки към писателите, в критическите му бележки върху произведенията им, не излиза извън руслото на главните принципи на реалистичната, народностната, демократичната, хуманистичната литература. Макар и не винаги да воюва с нужната непримиримост срещу отклоненията на някои писатели по посока на формализма, индивидуализма, символизма, той не пропуска случай, понякога и твърде деликатно да посочи несъстоятелността на подобни естетически възрения, непригодността на подобна литература за нуждите на нашия народ. Световната литературна история, която той познава така изчерпателно и преподава с голямо умение, идва да подкрепи исконните му убеждения и непрестанни указания, — че само онези произведения са оставали да живеят през вековете, които са отразявали съществени страни от историческата действителност, отговаряли са на обществените потребности на времето.

Не трябва да се забравя също така, че дълголетното общуване между учения-литератор и художниците на словото се е оказвало полезно и за двете страни. Ако положителното въздействие на Шишманов върху писатели и поети, в усилията им да създадат пълноценни художествени произведения, е безспорно, то несъмнено е от друга страна, и тяхното благотворно влияние върху нашия учен, в стремежа да си изясни редица страни от творческия процес, да разкрие по-вярно обективните и субективните предпоставки за правилното отразяване на жизнените явления, за идейно-творческо изявяване, за служене на национални и общочовешки идеали. Това благотворно двустранно въздействие може да бъде поучително и за нашата съвременност. Колко полезно би се оказало едно такова творческо общуване между хората на научната, критическата и художествената мисъл за правилното развие на днешната ни социалистическо-реалистическа литература!

Запазената, макар и не в пълнота, преписка между Шишманов и българските писатели от онова време, наред с огромното си значение за историко-литературни, биографско-психологически, културно-социологически изследвания, представлява и обвинуителен документ срещу буржоазната власт, която с претъпнато нехайство и национален нихилизъм е гледала на съдбата на толкова много хора на художествената мисъл — живели в мизерия и нищета, разкъсвани от житейски и душевни терзания, изпуснали преждевременно перото, защото са били угнетени и неразбрани в най-чистите им пориви. Сред това безразличие от страна на властимающите, Шишмановата отзивчивост, него-

вата винаги протегната ръка към нуждаещите се са били посрещани с дълбока благодарност, с искрена признателност. „Вашето сърце е било винаги тъй близко до българския писател, Вашето име, Вашият авторитет, Вашето бодро слово и младенчески жар винаги са го подкрепяли, насърчавали, давали са вяра, криле на толкова млади таланти“ — говори Елин Пелин от името на Съюза на писателите по случай юбилея на Шишманов през 1920 г. А народният поет Иван Вазов с чувство на дълбоко уважение, все по същия повод, заявява: „Аз поздравявам в него не само учения, кабинетния работник, с големи заслуги към българската наука, а и светлото, хубавото, което България може да даде, богатата и блестяща мисъл, чаруещата сила на живото слово, българската енергия. . . Историята на българския умствен напредък знае кое място да даде в страниците си на човека с тая тридесетогидшна многостранна и грамадна дейност, и тя няма да има по-благородна работа, когато ще трябва да посочи една от най-чистите слави на родната наука, едно от най-хубавите имена, с които България може да се гордее пред себе си и пред чуждия свят“.